

ZÁPADOČESKÁ UNIVERZITA V PLZNI
FAKULTA PEDAGOGICKÁ
Katedra psychologie

TEMPERAMENT
Z HISTORICKÉHO POHLEDU

Bakalářská práce

Denisa Zenklová

Psychologie se zaměřením na vzdělávání (2010-2013)

Vedoucí práce: Mgr. Kateřina Šámalová

Plzeň, duben 2013

Prohlašuji, že jsem předloženou závěrečnou práci vypracovala samostatně s použitím zdrojů informací a literárních pramenů, které uvádím v příloženém seznamu literatury.

V Plzni dne 12. dubna 2013

.....
vlastnoruční podpis

Na tomto místě bych ráda využila možnosti a poděkovala vedoucí bakalářské práce Mgr. Kateřině Šámalové za spolupráci, cenné rady, konstruktivní přístup a čas, který mi věnovala.

Obsah

OBSAH.....	5
1 ÚVOD.....	8
2 VÝZNAM POJMU TEMPERAMENT A JEHO VYMEZENÍ.....	9
2.1 Význam pojmu.....	9
2.2 Vymezení pojmu.....	9
3 STAROVĚKÉ KONCEPCE A NÁZORY NA TEMPERAMENT.....	13
3.1 Theofrastos a Aristoteles.....	13
3.2 Pojetí temperamentu ve starověké Číně a Indii.....	14
3.3 Empedokles.....	15
3.4 Hippokrates.....	16
3.5 Galenos.....	18
4 TEORIE AKCEPTUJÍCÍ HIPPOKRATOVSKO-GALENOVSKÉ DĚLENÍ S VYÚSTĚNÍM V EMOCIONÁLNÍCH KONCEPCÍCH.....	21
4.1 Immanuel Kant.....	21
4.2 Ferdinand Hyna a František Čáda.....	21
4.3 Josef Durdík.....	24
4.4 Wilhelm Wundt.....	25
4.5 Gustav Adolf Lindner.....	26
4.6 G. L. Freeman.....	27
4.7 Gordon Willard Allport.....	28
5 KONSTITUČNÍ KONCEPCE.....	30
5.1 Ernst Kretschmer, Jean-Noel Hallé, F. Thomas de Troisième.....	30
5.2 William Herbert Sheldon.....	39
6 PSYCHOFYZIOLOGICKÉ KONCEPCE.....	43
6.1 Ivan Petrovič Pavlov.....	43

6.2 Vladimír Dimitrijevič Nebylicyn	47
7 PSYCHOLOGICKÁ POJETÍ TEMPERAMENTU.....	49
7.1 Carl Gustav Jung.....	49
7.2 G. Heymans a E. Wiersma	56
7.3 Joy Paul Guilford	58
8 SNAHA O SJEDNOCUJÍCÍ KONCEPCI	62
8.1 Hans Jürgen Eysenck	62
9 KONCEPCE OBSAHUJÍCÍ NEUROFYZIOLOGICKÉ A PSYCHOFYZIOLOGICKÉ HLEDISKO	66
9.1 Jeffrey Alan Gray	66
9.2 Jan Strelau	67
9.3 A. Elliot a T. Trash.....	69
9.4 Marvin Zuckerman.....	69
9.5 Claud Robert Cloninger	71
10 KONCEPCE NA ZÁKLADĚ VÝZKUMU DĚTSKÉ POPULACE.....	75
10.1 Alexander Thomas a Stella Chessová.....	75
10.2 Arnold H. Buss a Robert Plomin.....	78
10.3 Harold H. Goldsmith a Joseph J. Campos	79
10.4 Jerome Kagan.....	80
11 SOUČASNÉ VÝZKUMY TEMPERAMENTU	82
12 ZÁVĚR	83
13 RESUMÉ	89
14 SUMMARY	90
15 SEZNAM ODBORNÉ LITERATURY	91
16 SEZNAM INTERNETOVÝCH ZDROJŮ	94

17 PŘÍLOHY.....	95
-----------------	----

1 Úvod

Některé okamžiky v životě člověka jsou mnohem zásadnější, než se v konkrétní chvíli dotyčmému může zdát. Stane se to občas každému a až zpětně si tento fakt uvědomí. Takovou zkušenost jsem učinila i já. Když jsem si v prvním ročníku na vysoké škole vybírala téma na seminární práci, vůbec jsem netušila, že se stane základem i mojí práce bakalářské. Téma se týkalo temperamentu a zaujalo mě víc, než jsem čekala. Uvědomila jsem si, jak moc je otázka temperamentu v životě důležitá a jak významně vlastně celý život dokáže ovlivnit. Jednalo se ale o seminární práci, která mi nemohla poskytnout dostatečný prostor pro podrobnější zkoumání dané problematiky a tak jsem se rozhodla, že bych se tomuto tématu ráda věnovala v bakalářské práci.

Také jsem pochopila, že není úplně jednoduché v případě zájmu získat celistvý přehled o jednotlivých koncepcích týkajících se temperamentu. Ač je o něm mnoho zmínek ve velkém počtu publikací, jen málo se jich věnuje výlučně temperamentu. Nepodařilo se mi ani objevit práci, ve které by byly uváděny uceleně všechny jinde různě citované teorie a koncepce. Temperament je většinou jednou z kapitol publikací věnujících se psychologii osobnosti a jednotliví autoři převážně zmiňují jen některé z pohledů a názorů na tuto stránku osobnosti. Zajímalo mě rovněž, jak temperament chápou přímo v „originálním“ pojetí někteří tvůrci nejznámějších a nejčastěji citovaných teorií. Rozhodla jsem se proto svoji bakalářskou práci věnovat postupnému sledování vzniku teorií a názorů na temperament a některé zásadní z nich prostudovat v podání jejich tvůrců – jak se říká „přímo u zdroje“.

Zájem o temperament mám také z čistě osobních důvodů, protože u svých dětí pozoruji, jak jsou díky němu odlišné a jak jim i někdy komplikuje život. Domnívám se, že čím více toho o temperamentu budu vědět, tím lépe jim budu schopná poradit s jeho zvládnutím a usměrňováním. Rovněž se mi tyto znalosti můžou někdy stát vodítkem, jak chování a reakcím svých dětí v určitých situacích lépe porozumět a pochopit je. Ráda bych proto do své práce zařadila také výzkumy temperamentu týkající se dětí.

Názory na klasifikování koncepcí se velmi různí. Dalo by se s trochou nadsázky dokonce poznamenat, že co autor zabývájící se temperamentem, to jeho osobní dělení. Není jednotné kritérium, podle kterého bych se mohla orientovat a nebude jednoduché najít vodítko pro udržení logické posloupnosti této práce, ale téma je natolik zajímavé, že se o to alespoň pokusím.

2 Význam pojmu temperament a jeho vymezení

2.1 Význam pojmu

Tato práce je snahou o zmapování vývoje názorů a koncepcí temperamentu v té které době. Nejprve bychom se měli ale seznámit s tím, jak pojem „temperament“ vůbec vznikl. Výklad tohoto slova nás zároveň zavede do doby, kdy se na něj začaly utvářet první názory.

Slovo temperament je odvozeno z latinského termínu „temperamentum“ a jedná se o překlad řeckého výrazu „krosis“, což znamená „správné smísení, správný poměr“ (Smékal, 2002, s. 190). Jak Smékal uvádí, v tomto původním pojetí se v závislosti na významu daného termínu předpokládá, že temperament by měl být vyvážený, „správně smísený“ ze všech složek. Takové pojetí významu slova temperament se váže k samému počátku snah o vytvoření temperamentových teorií, které vznikaly již v době antiky na základě hypotéz o mísení humorálních tekutin a kterým se podrobněji budeme věnovat dále.

K českému překladu tohoto slova Smékal v poznámce ještě dodává zajímavý postřeh: *„Když se na počátku 19. století vytvářela česká odborná terminologie, na základě mylné etymologie (temperamentum podle tempus, tj. čas, léto) se do češtiny zavedl název „letora“, který se v odborných textech používal až do třicátých let 20. století a v beletrii se užívá dodnes“* (Smékal, 2002, s. 508).

Příkladem takového užití a to nejen do třicátých let minulého století, může být např. úryvek z Psychologie od Kratiny, který uvádí, že *„funkční citová dispozice je v psychologii označována výrazem temperament čili letora“* (Kratina, 1947, s. 200-201). Synonymní užívání pojmu letora a temperament můžeme nalézt ale i v současnosti, např. v Základech užití psychologie od Kohoutka (Kohoutek, 2002, s. 61).

2.2 Vymezení pojmu

Lingvistický základ slova temperament jsme si stručně vysvětlili a tak bychom se měli také obeznámit s tím, co si pod tímto pojmem představit.

U českých autorů, kteří se věnovali a věnují temperamentu, se setkáváme s rozmanitým výkladem tohoto pojmu. Můžeme si zde nyní několik explikací uvést (pro přehlednost podle

jednotlivých autorů), aby se nám podařilo sestavit dohromady složitou mozaiku vymezení pojmu temperament. Začít lze např. u Blatného a Plhákové, pro které je temperament vnímán jako „*ty psychologické charakteristiky osobnosti, jež jsou vrozené (dědičné), můžeme u nich identifikovat biologický základ a týkají se formální (stylistické, průběhové, dynamické), nikoli obsahové stránky chování a prožívání*“ (Blatný, Plháková, 2003, s. 15).

Trochu jiný úhel pohledu nalézáme u Říčana. Ten upozorňuje na fakt, že v psychologii se užívá termínu temperament k označení celé skupiny temperamentových kvalit, které lze chápat jako jednotlivé faktory. Vyvozuje, že jsou navzájem statisticky relativně nezávislé, protože přítomnost některého z faktorů neznamena nutně přítomnost či naopak nepřítomnost dalšího. Proto je nutné při posuzování temperamentu jedince vycházet z několika samostatných různých vlastností. Mezi ně zahrnuje pod pojem temperamentu zejména celkové citové ladění jedince, jeho převládající náladu, ale také způsob citové a volní vzrušivosti, reaktivity a aktivity (Říčan, 2011, s. 65).

Další pojetí termínu temperament poskytuje Balcar. Pro něho temperament čítá obecné vlastnosti duševní dynamiky, které se uplatňují v prožívání a projevech osobnosti. Temperament je zodpovědný za způsob, jakým probíhají duševní děje, ale nemá samostatný zážitkový obsah. Podle jeho názoru je to důvod, proč jedinec nemá možnost rozpoznat přímo své temperamentové vlastnosti a zjišťuje jejich charakter až porovnáváním svých vnějších projevů s ostatními. Tyto vlastnosti se u osobnosti každého jednotlivce odrážejí ve veškeré jeho duševní činnosti a na rozdíl od jiných jsou ovlivňovány pouze zprostředkovaně. Také uvádí, že záměrné a trvalé ovlivnění vlastního temperamentu je možné jen v nepatrné míře, ale je možné se s ním naučit účelně zacházet (Balcar, 1983, s. 89). Zde považujeme za vhodné zmínit poznámku Blatného, který na tomto základě poukazuje na jeden z významných rysů temperamentu, který ale není u jiných autorů přímo jmenován – spontánnost projevů. Ta je v protikladu s vůlí ovládaným charakterem (Blatný, 2010, s. 24).

Za vrozenou dispoziční, která ovládá naši citovou vzrušivost, považuje temperament také Kratina. Označuje ho pojmem „složitý aparát“, který ovlivňuje naše každodenní nálady, řídí tempo duševních průběhů a také obecné pohybové tempo. Jak dále uvádí, objevuje se u dítěte velmi brzy a zůstává po celý život neměnný (Kratina, 1947, s. 97-98).

Vágnerová označuje temperament taktéž za vrozený základ osobnosti, který se významně podílí na rozvoji dalších psychických funkcí a vlastností. Díky němu každý jedinec přisuzuje osobní význam různým podnětům, zaujímá k nim svůj postoj a individuálně je

zpracovává. Na temperamentu závisí převažující způsob reagování a to jak obecného, tak i emočního charakteru. „*Temperament je individuálně charakteristický typ reaktivity a dynamiky psychiky. Představuje formální základ průběhu duševních dějů i projevů chování*“ (Vágnerová, 2007, s. 216). Také Vágnerová upozorňuje na fakt, že temperament lze ovlivňovat jen velmi nepatrně (Vágnerová, 2007, s. 225).

Temperament jako vrozenou záležitost s individuálními zvláštnostmi a to jak ve způsobech, tak i formách prožívání a chování, vnímá Mikšík. Tyto individuální rozdíly se týkají zejména dynamiky chování a situačních projevů jedince (Mikšík, 2003, s. 33-34).

Ve stejném duchu jako předchozí autoři, tak i Irmiš (zabývající se zejména vztahem temperamentu a autonomního nervového systému) vymezuje temperament coby rámec určitého stylu jednání a prožívání. Tento osobní styl jedince předurčuje k určitým vlohám, ale i nedostatkům. Také on chápe temperament jako záležitost do větší míry vrozenou, která se nedá jednoduše měnit, i když je přizpůsobitelná okolnostem. Irmiš uvádí, že možnost ovlivnění temperamentu je největší do třiceti let (Irmiš, 2007, s. 93).

Jako zastřešující shrnutí několika výše uvedených názorů a úhlů pohledu zde ještě uvádíme vymezení pojmu podle Velkého psychologického slovníku, kde se dočítáme, že temperament se považuje za základ osobnosti, „*je biologicky určený, vrozený, přítomný od raného stadia života jedince; temperament nemá psychický obsah, ovlivňuje však rychlost paměti, myšlení, pohyblivost vnitřního prožívání, hloubku a střídání citů, výrazovost, mimiku a pantomimiku*“ (Hartl, 2010, s. 590).

Ač se vymezení jednotlivých autorů mohou zdát poněkud odlišná, jejich vztažný rámec je velmi podobný. Temperament není něco, co bychom se mohli naučit nebo od někoho okopírovat, ani to není nic, co bychom si mohli sami dobrovolně zvolit. Jedná se o biologicky danou část naší osobnosti, se kterou jsme se narodili a se kterou i v málo pozměněné podobě zemřeme. Předurčuje nás, jak budeme život okolo sebe vnímat, jak ho budeme prožívat, co při tom budeme pociťovat a jak budeme na jednotlivé okolnosti a podněty reagovat. Pro někoho je temperament složkou vlastního „já“ spíše přitěžující, pro někoho znamená opak. Někdo bude muset se svým temperamentem celý život bojovat, aby ho usměrnil, někomu bude doslova „otevírat dveře“ do srdcí ostatních. Neznamená to ale, že bychom se neměli snažit na svém temperamentu leccos „poopravit“, pokud se nám zdá, že není úplně vše, jak bychom si přáli. S pomocí zkušeností z interakcí s ostatními, s jistou dávkou sociální inteligence a citlivosti jsme schopni nejostřejší hrany našeho temperamentu nepatrně obrousit, pokud na sobě budeme pracovat. Měli bychom ale brát ohled na fakt, že možnost ovlivnění

temperamentu má své omezené limity. Např. člověk plachý, nesmělý a citlivý ze sebe nikdy neudělá bezohledného ranaře, kterému je všechno jedno. Toto samozřejmě není jen otázka temperamentu, ale i charakteru, výchovy, prostředí působícího na jedince atd., ale my se budeme primárně zabývat temperamentem.

Výše uvedené si lidé uvědomují již velmi dlouho. Než byli schopni takové myšlenky uceleně formulovat a dojít k nějakým relevantním poznatkům, které jsme si při vymezení pojmu zde uvedli, uplynulo mnoho času. Od počátku se snažili přijít na určité zákonitosti týkající se temperamentu, možnosti jeho formování a nalézt jeho biologickou podstatu. Pokusíme se nyní interpretovat, k jakým názorům a závěrům v průběhu věků dospěli.

3 Starověké koncepce a názory na temperament

Zrovna tak, jak různými způsoby můžeme temperament definovat, můžeme i různě klasifikovat koncepce o něm vytvořené. Neexistuje jednotné rozdělení temperamentových teorií, setkáváme se s celou řadou konstruktů vystavěných na různých základech. Přesto při podrobnějším zkoumání lze nalézt určité styčné body některých pojetí. V této práci se budeme snažit postupovat v rámci možností chronologicky s ohledem na návaznost jednotlivých koncepcí, tak jak autoři vycházeli z názorů formulovaných před nimi a jak je reflektovali ve svých pojetích.

Lze se domnívat, že snaha popsat a utřídit rozdíly mezi jedinci je stará jako lidstvo samo. Od pradávna si lidé nemohli nevšímat rozdílů mezi jednotlivci a snažili se proto nalézt podstatu těchto rozdílů. Názory se samozřejmě lišily a byly poplatné stupni a rozvoji vědění té které doby, nicméně společné pro ně bylo, že se jedince snažily zařadit do určitých skupin podle společných znaků. Tak vznikaly první typologie osobností svým způsobem s temperamentem související, protože temperament je určující substrát pro to, co je na jedinci nejvíce zjevné – jeho chování a jednání. Jak uvádí Kohoutek: „*Temperament je vrozená, potenciální a dynamická stránka lidské povahy, hlubinné jádro osobnosti*“ (Kohoutek, 2002, s. 61) a právě povaha by se dala nazvat prvním typologickým hlediskem, které bylo použito ve vztahu k temperamentu.

Naše historické pátrání začneme v době před více jak dvěma a půl tisíci lety, protože „*vymezení temperamentu ve vztahu k charakteristickým rozdílům mezi lidmi ve způsobech prožívání a chování (v letoře či povaze) má svůj původ v antickém světě*“ (Mikšík, 2003, s. 35).

3.1 Theofrastos a Aristoteles

Do dnešní doby zachovaný písemný antický text zabývající se rozdělením a popisem povah jsou Theofrastovy Povahopisy. Theofrastos (372-287 př. n. l.) byl žákem Aristotela (384-322 př. n. l.), který bývá zmiňován jako jeden z prvních tvůrců temperamentového rozdělení a to díky svým postřehům k lidským povahám v díle Rétorika.

Aristoteles se věnuje otázkám rozdílnosti lidských povah na základě tzv. „šťastných okolností“, za které považuje například rodinu a celý rod, výchovu, věk člověka, jeho zaměstnání, mocenské postavení a bohatství, ale i klimatické a přírodní podmínky, ve kterých jedinec žije (Koščo, 1964, s. 463, 464).

Jeho žák Theofrastos ve své předmluvě k *Povahopisům* „*považuje za svou povinnost vylíčit v knize způsoby dobrých i špatných lidí*“ (Theofrastos, 2000, s. 5). Nám se ale do dnešní doby dochovaly pouze popisy negativních povah. Theofrastos popisuje celkem 30 psychologických typů osobností jako jsou např. tupec, mrzout, nedůvěřivec, malicherný ctižádostivec, nadutec, zbabělec (Theofrastos, 2000) a to velmi vtipně a svěže, i když přeci jen více literárně než odborně psychologicky. Dokazuje, že byl výborným pozorovatelem a analytikem psychiky, zamýšlel se také nad příčinami rozdílů jednotlivých povah. Každou z uvedených povah se nejprve snaží obecně popsat a následně ukazuje takového člověka v několika typických situacích (Koščo, 1964, s. 476).

V těchto zatím spíše jen popisech lidských povah můžeme nalézt jednak snahu o věrné vylíčení typů osobností, ale také již pokus o interpretaci příčin rozdílů mezi nimi. Jednalo se tedy spíše zatím o jakýsi nástin zájmu o později vytvořený pojem temperamentu, ale i přesto bychom v naší práci toto dílko neměli opomenout zmínit jako příklad zájmu o klasifikaci lidí na základě jejich chování a prožívání.

3.2 Pojetí temperamentu ve starověké Číně a Indii

Jedním z nejstarších kritérií pro vytváření typologií byl předpoklad rozdílnosti temperamentu na základě tělesných znaků. Blatný hovoří přímo o „*zájmu o vztah mezi osobnostními vlastnostmi a biologickou výbavou organismu*“ (Blatný, 2010, s. 13). Tím se dostáváme do oblasti našeho zájmu a to do období vzniku prvních zmínek o duševních rozdílech člověka podle jeho temperamentu na základě rozdílného fungování lidského organismu. Dnes již můžeme konstatovat, že dávní učenci správně vyzorovali, že tyto rozdíly jsou dány v určitém směru člověku již při jeho narození (výše jsme si uvedli, že temperament je vrozený základ osobnosti) a proto je zajímavé, čím je to podmíněno. Předpoklad spojení temperamentových rozdílů a tělesných znaků (zpočátku ne vnějších) předurčil, že prvními pozorováními a teoriemi v této oblasti se zabývali lékaři.

Zprvu se individuální rozdíly mezi lidmi vysvětlovaly na základě učení o tělesných prvcích a to rozdílným složením tělesných šťáv. Ve starém Orientu lékaři z Indie a Číny vysvětlovali podstatu temperamentu na základě tří prvků: substancí svou podstatou podobnou vzduchu – v Číně čchi, žlučí (někdy kreví) a hlenem. K určení temperamentu záleželo na převaze určitého prvku. Konkrétně čínští lékaři rozlišovali tyto temperamenty:

- *s převahou žluče (nebo krve): silný, udatný, podobný tygroví*
- *s převahou čchi: nevyrovnaný, pohyblivý, podobný opici*
- *s převahou hlenu: pomalý, málo pohyblivý (Jaroševskij, 1988, s. 33).*

3.3 Empedokles

V antickém Řecku byly rozlišovány tělesné šťávy čtyři. Než se k nim ale dostaneme, je třeba v tomto bodě začít od lékaře jménem Empedokles, abychom správně pochopili tzv. „šťáвовou“ teorii, od které se bude mnohé odvíjet.

Empedokles žil přibližně v letech 490-430 př. n. l. a pocházel z Akragantu na Sicílii (dnešní Agrigento). Podle něho je svět tvořen čtyřmi původními látkami – ohněm, vzduchem, vodou a zemí. Tyto látky nazývá výrazem „kořeny“ všech věcí, později jsou uváděny pod názvem „stoicheia“, latinsky označovány názvem „elementa“, s českým překladem „prvky“ neboli „živly“ (Stavěl, 1972, s. 32). Tyto prvky spojoval se čtyřmi kvalitami – suchem, horkem, chladem a vlhkostí a tím položil základy k vybudování teorie o čtyřech tělních tekutinách.

V empedoklově teorii čtyři základní elementy jsou buď k sobě navzájem přitahovány silou nazývanou „láska“, nebo naopak jsou odpuzovány silou protikladnou označovanou „svár“. V dnešní době se nám tato představa může jevit jako naivní, ale to by bylo mylné, protože její základ, což je hmota skládající se ze základních elementů nebo jejich kombinací, je naprosto správná (Hunt, 2010, s. 29).

Empedokles se domníval, že na rovnoměrném zastoupení jednotlivých prvků závisí rozumové schopnosti jednotlivce. Jejich pohybem a poměrem zastoupení byla určována moudrost, či naopak hloupost a odvíjely se od nich i duševní rozdíly (Jaroševskij, 1988, s. 66). Inteligenci vysvětloval na základě rozdílů vzniklých smísením částí různých živlů v krvi, kdy

správný poměr živlů v jednotlivých orgánech lidského těla je podmínkou speciálního nadání – např. u lidí zabývajících se řečením v jazyce, u výtvarníků v rukou (Tardy, 1966, s. 23).

Mísení různých prvků v těle na základě správného poměru mělo velký vliv na antickou fyziologii i medicínu. Tato teorie se používala až do začátku 18. století a významnou roli sehrála v učení o temperamtech (Stavěl, 1972, s. 41).

3.4 Hippokrates

Z těchto základů vycházel zřejmě nejznámější antický lékař Hippokrates, kterému se připisuje autorství první temperamentové teorie. Hippokrates se narodil kolem roku 460 př. n. l. pravděpodobně na ostrovu Kós a zemřel zřejmě kolem roku 370 př. n. l. O jeho životě a díle se dosud ví poměrně málo. S jistotou dnes můžeme pouze tvrdit, že on sám nebyl autorem slavné lékařské Hippokratovy přísahy (400 až 300 př. n. l.) a není jediným autorem velmi obsáhlého spisu Corpus Hippocraticum (asi 60 částí; mezi roky 500 př. n. l. – 100 n. l.). Jeho podíl na tomto díle je relativně malý (Schott, 1994, s. 36).

Velký je ale jeho přínos medicíně a učenosti té doby vůbec. V jeho době se věřilo, že nejen nemoci, ale i mentální dysfunkce jsou dílem bohů nebo démonů, s tím ale Hippokrates nesouhlasil a hledal přirozená vysvětlení, což bylo velmi pokrokové (Hunt, 2010, s. 28).

Nás bude zajímat jeho uchopení temperamentové koncepce, ve které vycházel z Empedoklova výkladu světa složeného ze čtyř živlů. Hippokrates dával do vztahu tyto živly se čtyřmi složkami organismu a to tělesnými šťávami. Do latiny jsou „šťávy“ překládány coby „humores“, proto se používá nyní rozšířený název humorální teorie.

V literatuře se lze setkat, a to je zajímavé, že např. Smékal, Stavěl, Vágnerová uvádějí při popisu čtyř živlů a jim odpovídajících humorů vztah mezi žlučí a ohněm, krví a vzduchem, kdežto u Hunta krev odpovídá ohni a žlutá žluč vzduchu. Můžeme se pouze domnívat, čím je to způsobeno (mohlo např. dojít k chybě v překladu). My budeme vycházet v této práci z převažujících výkladů, tzn. vztahu mezi žlučí a ohněm, krví a vzduchem. K názornému porovnání zde ale uvádíme doslovnou citaci uvedených autorů a příslušných pasáží:

„Tělesné tekutiny odpovídají čtyřem elementům – „živlům“ – jimiž je tvořen svět: žluč odpovídá ohni, krev vzduchu, hlen vodě a černá žluč zemi“ (Smékal, 1989, s. 121).

„Čtyřem tělesným šťávám odpovídají kvality obdobné vlastnostem čtyř elementů: žlutá žluč je (obdobou k ohni) teplá a suchá, černá žluč (obdobou k zemi) suchá a studená, hlen je (obdobou k vodě) studený a vlhký, krev (obdobou k vzduchu) vlhká a teplá“ (Stavěl, 1972, s. 133).

„... žluč odpovídá ohni, krev vzduchu, hlen vodě a černá žluč zemi“ (Vágnerová, 2010, s. 65).

„Dobré zdraví, poukazoval, je výsledkem správné rovnováhy čtyř tělesných tekutin, „humorů“, které odpovídají čtyřem elementům – krev odpovídá ohni, flegma (hlen) vodě, černá žluč zemi a žlutá žluč vzduchu“ (Hunt, 2010, s. 29).

Z těchto základních vztahů byly odvozeny i názvy jednotlivých temperamentů: krev v latině znamená sanguis (sídlo má v srdci) = sangvinik, hlen se překládá do latiny a řečtiny jako flégma (sídlo v mozku) = flegmatik, žlutá žluč je řecky cholé (sídlo v játrech) = cholerik a černá žluč s řeckým překladem melaina cholé (sídlo ve slezině, popř. ve varlatech) = melancholik (Schott, 1994, s. 55).

Hippokrates byl zejména lékař a proto hledal souvislosti mezi nemocemi organismu a tělesnými šťávami. Podařilo se mu vypořádat, že každá nemoc těla je spojena se specifickým duševním projevem. Výsledek jeho bádání vedl ke vzniku temperamentové typologie, kde definoval vztahy mezi stavem duševního aparátu a jeho organickým základem (Cakirpaloglu, 2012, s. 66, 67). Převaha některé šťávy v těle určovala příslušnost k jednomu z typů temperamentu. Jak vysvětluje Souček: „*Hippokrates odvozoval rozmanitost lidských povah z poměru elementárních kvalit*“ (Souček, 1945, s. 11).

Hippokrates rovnovážným mísením tělesných tekutin vysvětloval zdraví člověka, v rozdílnosti jejich poměrů spatřoval původ zdravotních problémů (humorální patologie). Podobně vysvětloval i zachování duševního zdraví a nemoci. Myšlení i vědomí bylo v pořádku, pokud byly v rovnovážném stavu všechny čtyři tělesné tekutiny. V případě, že tomu tak nebylo, docházelo u člověka k nějaké duševní chorobě.

Hunt cituje pasáž z díla O posvátné nemoci, které zřejmě napsal jeden z Hippokratových žáků v souladu s jeho názory a my si pro ilustraci krátký úryvek také uvedeme: „*Poškození mozku nezpůsobuje jen flegma, ale také žluč. Můžeme tedy rozeznávat: Kdo je duševně nemocný vlivem flegmatu, je klidný a nikdy nekřičí, ani nedělá výtržnosti; kdo se pomátí vlivem žluči, je hlučný, páchá zlo a je rozčilený... Pacient trpí bezdůvodným strachem a úzkostí, když se mozek ochladí a je nezvykle stažen; tyto účinky způsobuje flegma, a jsou to tytéž efekty, které způsobují ztrátu paměti*“ (Hunt, 2010, s. 29). Podle Hippokrata

docházelo k nevyrovnanosti poměru tělesných tekutin v organismu z různých důvodů, např. jako důsledek věku, stravy, způsobu života, ale i klimatu či ročních období (Koščo, 1964, s. 359).

Z dostupných materiálů můžeme usuzovat, že Hippokratovo pojetí humorální teorie je jen poměrně obecným základem k rozdělení temperamentů. Bohužel nemáme ani doloženo, zda se opravdu jedná pouze o názory jeho samotného, protože jak upozorňuje Stavěl, Hippokrates nebyl ani zakladatelem slavné lékařské školy na ostrově Kós, se kterou se pojí jeho jméno, ani tvůrcem převážné většiny písemných pozůstatků té doby s ním spojovaných (Stavěl, 1972, s. 121). Zde je ale vhodné citovat Jaroševského, který vystihuje postatu spojení Hippokrata a temperamentu: *„Navzdory tomu má skutečnost, že se učení o temperamentu připisuje Hippokratovi, svoje opodstatnění, protože sám princip objasňování odpovídal jeho učení“* (Jaroševskij, 1988, s. 67).

3.5 Galenos

Co můžeme uvést poměrně s trochu větší jistotou, je fakt, že dosavadní poznatky své doby o temperamentu utřídil, propracoval a ujednotil proslulý lékař Galenos, o kterém se dochovalo podstatně více materiálu a informací než o Hippokratovi.

Claudios Galénos se narodil roku 129 n. l. v maloasijském městě Pergamu, zemřel kolem roku 200. Po celý svůj život se věnoval studiu medicíny a filozofie. Jak sám hlásal - dokonalý lékař musí být filozofem. Vzdělával se v Alexandrii a Římě, praktické medicínské zkušenosti načerpal mimo jiné i jako lékař gladiátorů. Stal se dokonce osobním lékařem Marca Aurelia a jeho syna Commoda. Po celý svůj život se věnoval bádání v oblasti medicíny (kromě jiného prováděl pitvy zvířat) a dnes je považován za tvůrce prvního uceleného medicínskému systému, podle kterého se praktikovalo po celý středověk (dostupné z www.zivotopisyonline.cz).

Ve svém pojetí zdraví, ať duševním či fyzickým, vycházel z myšlenky v řecké vědě se starou tradicí a to z předpokladu o zvláštním významu správného poměru prvků. Galenos lidské tělo popisuje složené z několika částí – pevných (zahrnujících kosti, svaly, vnitřnosti atd.), tekutých (jedná se o tělesné šťávy a výměšky) a z pneumat. Tělesné šťávy jsou obdobně jako u Hippokrata čtyři (krev, hlen, žlutá a černá žluč) a odpovídají základním elementům – vzduchu, vodě, ohni a zemi. U každé živé bytosti (to znamená i zvířat) je dán poměr, ve

kterém se tělesné šťávy mísí a tím je dán temperament tohoto organismu (Stavěl, 1972, s. 133). Na tomto místě si můžeme připomenout, že pojem „temperament“ je odvozen právě od správného poměru mísení šťáv, jak jsme se již zmínili na počátku této práce.

Galenos na základě svého přírodovědeckého systému také poukázal na určité spojitosti mezi základními temperamenty, podnebím, roční dobou a věkem jedince a vymezil tyto vztahy:

- *krev, sanguinický temperament, mírné podnebí, jaro, dětství,*
- *žluč, cholericý temperament, horké a suché podnebí, léto, mládí,*
- *černá žluč, melancholický temperament, suché a chladné podnebí, podzim, zralý věk,*
- *hlen, flegmatický temperament, chladné a vlhké podnebí, zima, stáří* (Souček, 1945, s. 11, 12).

Na tomto příkladu můžeme vidět, že Galenos vycházel skutečně z celé přírody a vzájemně propojoval vztahy mezi ní a člověkem. V jeho učení má temperament vliv nejen na povahu jedince, ale i na jeho tělesnou konstituci a náchylnost k určitým chorobám (Koščo, 1964, s. 543). Dokonce i pohlaví jedince je závislé na temperamentu na základě poměru kvalit v zárodku a to teplejších a sušších v poměru k chladnějším a vlhčím složkám.

Za základ Galenos považuje temperament normální, označovaný také jako „dokonalý“. Ten je charakterizován takovým poměrem jednotlivých složek, kdy se u jedince jednoznačně projeví jeho druhový charakter. U člověka temperament určuje „rozumnost“, protože právě ta je podle Galena charakteristickým druhovým znakem, na rozdíl např. od psa, pro kterého je výrazem normálního druhového temperamentu „bdělost“. Dokonalou proporcí složek je dán tedy jen jeden normální druhový temperament a jde spíše pouze o ideální normu. Ve skutečném životě se vyskytují od něho menší či větší odchylky. Tyto rozdíly (intemperamenty, dyskrázie)¹ jsou způsobovány převažováním těch či oněch tělesných šťáv a to v různých možných poměrech mezi sebou navzájem, čímž vzniká řada odchylek od normálního temperamentu. Tím je v psychické oblasti povaha uměřená, s extrémními póly divokostí a bojácností. Následkem vystupňování určitých dyskrázií mohou vznikat také některé duševní poruchy, např. melancholie. Z řady různých možných odchylek od normálního temperamentu vystupují čtyři jako nejextrémnější (Stavěl, 1972, s. 133, 134).

---

¹ Řecky předpona *dys-* znamená „porucha“, slovo *krasis* „míchání“; dyskrázie = porucha ve složení tělních tekutin (dostupné z www.slovník-cizich-slov.cz).

Jedná se o temperament sangvinický – charakterizující člověka živého a pohyblivého s rychlým reagováním na podněty a potřebou jejich častého střídání, poměrně lehce se vyrovnávajícího s nepříjemnými okolnostmi; temperament cholericový – typický pro jedince prudkého až výbušného, poměrně nevyrovnaného, jdoucího do mnoha situací „po hlavě“, majícího sklony k prudkým a náhlým afektivním změnám; temperament melancholický – vyznačující se zejména sklony hluboce prožívat i méně významné události, jistou vnitřní uzavřeností, trdomyslností a zranitelností, ale zároveň ne příliš reagující na své okolí a konečně temperament flegmatický – který v sobě zahrnuje poměrně stálé citové ladění, pomalost a klid, nízkou vzrušivost psychických stavů (Mikšík, 2003, s. 35).

Původní Galenova teorie se vyznačovala poměrnou složitostí a do dnešní zjednodušené podoby coby pouhého učení o čtyřech temperamentech se vyvinula postupně (Stavěl, 1972, s. 134). Galenos představoval medicínskou a filozofickou autoritu, a to nejen pro svoji dobu, ale i celé období středověku, dokonce až do 18. století, kdy některé jeho názory a myšlenky začaly ustupovat do pozadí na základě nových vědeckých zkoumání a teorií. Nicméně je velmi obdivuhodné, jak nejen on, ale i Hippokrates, dokázali v době, pro kterou bylo příznačné mnoho neznámého stále ještě vysvětlovat na základě mystična, vystihnout řadu problémů a dostat se tak blízko k jejich podstatě a vytvořit pojmy používané dodnes. Výstižnost rozdělení jednotlivých temperamentových typů je naprosto jedinečné, založené na skvělém pozorování rozdílnosti psychických vlastností jedinců. S jejich klasifikací čtyř temperamentů se budeme setkávat v teoriích o mnoho století později, Hippokratovsko-Galenovské typy jsou základem nesčetných temperamentových koncepcí.

Teorie vytvořená na základě čtyř živlů a s nimi spojeným mísením tělesných šťáv nám může připadat spekulativní a dávno překonaná, ale nelze si nevšimnout podobnosti s působením systému „šťáv“, které známe dnes jako produkty žláz s vnitřní sekrecí a nazýváme je hormony. A právě „*systém žláz s vnitřní sekrecí patří mezi faktory významně ovlivňující temperament*“ (Kohoutek, 2002, s. 61). Můžeme se tedy domnívat, že tito učenci byli v kontextu své doby poměrně blízko jádru podstaty.

4 Teorie akceptující Hippokratovsko-Galenovské dělení s vyústěním v emocionálních koncepcích

4.1 Immanuel Kant

Další posun v čase uskutečnime překonáním zhruba 1500 let, během kterých se k temperamentu přistupovalo na základě Hippokratovsko-Galenovské koncepce. Antická humorální teorie se stala také základním stavebním kamenem pro pojetí temperamentu Immanuelem Kantem (1724–1804). Kant se nezabýval pouze filozofií, ale i psychologií. V roce 1798 vyšla jeho třídílná učebnice psychologie „Anthropologie in pragmatischer Hinsicht“. Ve třetí části se Kant věnuje kromě emocí a charakteru také temperamentu (Souček, 1945, s. 24). Ten je zde pojímán jako kvalita vzniklá na základě rozdílů ve složení krve a proto se zde setkáváme s pojmy lehkó-, horkó-, těžkó- a chladnó- krevný člověk (Macek, 2002, s. 38). Kant jednotlivé typy temperamentu chápe a popisuje podobně jako Galenos. Např. sangvinika líčí jako člověka plného nadějí, vcelku bezstarostného, s nasazením se věnujícího momentálnímu problému, na který je ale schopný rychle zapomenout, taktéž ne příliš spolehlivého díky bezmyšlenkovitému příslibení čehokoliv, co ale posléze často není schopný dodržet. Takový jedinec je velmi společenský, se spoustou přátel, protože je družný a nezkazí žádnou legraci, ale zároveň se jen těžkó oprošřuje od svých hříchů, potřebuje neustálou změnu, jinak podléhá nudě a není příliš vytrvalý (Říčan, 2010, s. 41).

„Šřárová teorie“ je svým důrazem kladeným na tělní tekutiny označována za teorii kategoriální a „Kant je považován za dovršitele přímé antické tradice“ (Smékal, 2002, s. 191).

4.2 Ferdinand Hyna a František Čáda

Kantův příspěvek k temperamentu nezůstal bez odezvy ani v našich končinách. Jeho rozdělení podle jakosti krve na letoru lehkokrewnau, těžkokrewnau, teplokrewnau a chladnokrewnau používá z našich autorů Ferdinand Hyna (1802-1881) ve svém Dušeslowí zkušebném z roku 1844 (dostupné z www.phil.muni.cz). Zároveň ale dodává, že „přičiněním

wszak najnowějších skaumatelów człowieczeństwa nabył letorozpyt wyżší ještě dokonalosti, a prospěch, jakýž onino w tom ohledu učinili, jesti' zajisté prawdy nejbližší“ (Hyna, 1844, s. 333). Podle Hyny došlo k posunu v chápání temperamentu na základě rozdílnosti jedinců z hlediska stránky tělesné, ale i duševní – „wýjowy tohoto složení letorami se zowau“ (Hyna, 1844, s. 334).

Hyna v Dušeslowí kritizuje jednostranné zdůvodnění podstaty temperamentu pouze na základě (jeho slovy) prvků tuhých a tekutých, kdy nebyly brány v potaz také duševní rozdíly. „Letora tedy w dušewném ohledu uwážena bude: Poměr, w jakémž se má samowolnost ke wnímavosti w témže jedinci (Individuum)“ (Hyna, 1844, s. 335). Duševní činnost jakožto vztah „zvláštní wnímavosti a samowolnosti“ vysvětluje ve svém prvním dílu této knihy.

S ohledem na duševní činnost jsou letory čtyři. Pokud je v člověku rovnováha wnímavosti a samowolnosti na vysokém stupni, pak se jedná o letoru cholericch (teplokrewná), když je na stupni nízkém, letora je phlegmaticch (chladnokrewná). Je-li v převaze wnímavost nad samowolností, je člověk sanguinisch (lehkokrewný), je-li tomu naopak, vzniká letora melancholisch (těžkokrewná). Teplo- a chladnokrewnou letoru staví proti sobě jako dvě krajnosti, kdy není možné, aby se obě nacházely v témž jedinci ve stejném čase nebo věku. Mezi nimi se nacházejí letory lehkokrewná a těžkokrewná, u kterých je již možnost, aby se blížily v člověku k jedné z krajností, se kterou můžou dokonce splynout. Rozdílnost temperamentu má za následek i rozdílnost projevů duševní činnosti.

Hyna se dále věnuje popisu jednotlivých temperamentových typů zvlášt' z pohledu tělesného a duševního (Hyna, 1844, s. 338, 339). Formulace a jazyk té doby jsou nesmírně zajímavé. Protože nemáme mnoho příležitostí se s nimi dnes setkat, neměli bychom si nechat ujít příležitost odcitovat zde část takového jazykového skvostu a proto zde uvádíme popis jednoho z temperamentů a to typ melancholika: „Letora těžkokrewná wyniká a) w ohledu tělesném nepatrnau schopností k podnětům, silau však a delší trwalostí dojmů, což napiatosti tuhých, a hustosti tekutých částek těla jest následkem. Dokonalá letora tato dáwa se poznati wně malýma, wpadlýma a mdlýma očima. b) W ohledu dušewném značí letoru tu wětší stálost, mysl mračná, newšímaowost rozkoší a společenstwí, náklonnost k samotě, schopnost k citům hlubokým, wytrwalost w práci, náchylnost bawiti se určitými představami, strach před welikau, často neurčitau neb nejistau strastí atd. Těžkokrewník upadá tedy snadno w nemoc dušewnau, u wrtošiwost totiž anebo w těžkomyslnost“ (Hyna, 1844, s. 338, 339). Na závěr kapitoly o letorách autor přidává stručnou charakteristiku jednotlivých

temperamentů, kdy cholera značí „*činnost zewnitřní*“, flegmatika „*pokojnost a howělost*“, sangvinika „*požíwání smyslné*“ a melancholika „*činnost wnitřní*“ (Hyna, 1844, s. 339).

Jakkoli se nám dnes toto dílo může jevit zajímavé, bylo Hynovo Dušeslowí ve své době podrobena rozsáhlé kritice. František Čáda (1855-1918) – významný český filozof, pedagog a psycholog (dostupné z www.phil.muni.cz), kritizoval Hynu za plagiátorství a podrobně doložil převzaté a autorsky neuvedené pasáže (v kapitole Letora měl Hyna vycházet ze Schulzeho a Lichtenfelsa)² a také vyjádřil nespokojenost s obsahovou stránkou knihy.

Čáda sice chválí popis znaků jednotlivých letor a také výklad nepřesně stanovitelné hranice mezi jednotlivými typy v reálném životě, ale nesouhlasí s klasifikací temperamentů na základě poměru receptivnosti a aktivity. Podle něj se jedná o pouhé schematizování, které nijak nevystihuje pravou podstatu problému (Čáda, 1902, s. 110).

K možnému plagiátorství se dnes již těžko někdo relevantně vyjádří. Sám Čáda připouští možnost, že tomu tak ani nemuselo být. Hyna měl podle svědectví a prohlášení A. J. Jungmanna ke své knize sepsat i dodatek, ve kterém uváděl autory a prameny, ze kterých čerpal. Ten se ale zřejmě ztratil, resp. kvůli problémům při vydání nebyl zřejmě ani vytisknut (Čáda, 1902, s. 30).

Není předmětem této práce najít rozřešení autorství Hynova Dušeslowí. Zmínili jsme se zde o něm jako o příkladu užití jednotlivých výrazů a typů temperamentu vycházejících z již uvedené antické teorie a tímto se nám podařilo poukázat na její opětovnou aktuálnost i v novověku. Uvedli jsme Dušeslowí rovněž z důvodu, který zmínil sám Jungmann v dopisu na obhajobu jeho vydání: „*Sbor Musejní že přijal a vydal knihu Hynovu, třeba ne ve všem dokonalou, ale vždy užitečnou, zvláště proto, že posud nic lepšího v češtině nebylo*“ (Čáda, 1902, s. 2), proto má svoje místo i v našem mapování názorů a koncepcí temperamentu. Můžeme zde také sledovat vývoj pohledu na podstatu temperamentu. Hyna (případně autoři té doby, ze kterých vycházel, pokud by se opravdu jednalo o plagiát) zde připojil do temperamentu kromě podstaty tělesné ještě hledisko duševní. I když byl později Čádou kritizován za pouhé zjednodušení svého vymezení, jednalo se o posun ve směru spojení temperamentu s psychologickými vlastnostmi.

---

² LICHTENFELS, Johann von. *Grundriss der Psychologie als Einleitung in die Philosophie*. Innsbruck, 1824. (Čáda, 1902, s. 34); SCHULZE, Gottlob Ernst. *Psychische Anthropologie*. Göttingen, 1819. (Čáda, 1902, s. 41).

4.3 Josef Durdík

Čáda ve svém Příspěvků k historii počátků psychologie české se kromě Hyny zmiňuje ve vztahu k pojetí temperamentu, resp. letory také o profesoru Durdíkovi (Čáda, 1902, s. 110). Josef Durdík (1837-1902) byl mimo jiné český filozof a psycholog a právě jemu vděčíme za obohacení našeho jazyka o slova např. „nálada“ a „soběstačnost“ (dostupné z www.phil.muni.cz). Roku 1873 vydal spis O letorách. Zde si předsevzal na základě neshody panující ohledně pojmu letora tento jasně vysvětlit, definovat a popsat.

Letoru považuje za vrozenou, s malou možností ji změnit, ale připouští schopnost člověka ji vůlí do určité míry ovládat. Temperament je pro něho jistý duševní stav člověka, který se svým způsobem také projevuje stavem tělesným. Každý duševní děj se odráží na „zevnějšku“ těla, je určitým způsobem prožíván. Tělesný základ jedince ale Durdík za podstatu temperamentu nepovažuje, tím je pro něho duševní stav člověka: *„Zdali člověk jest tuhého či křehkého zdraví, silných či slabých nervů, zdali jest hřmostný či útlý, zdali málo či mnoho snese, toho a podobné o letoře nerozhoduje; to se týká složení těla, čili konstituce tělesné“* (Durdík, 1873, s. 8). O fyzickém základu uvažuje jen omezeně: *„Letora tedy jakožto stav duševní má zajisté svůj podklad v jakémsi stavu hmotně zevnějším, v přirozenosti tělesné. Avšak jako chvění vzduchu samo není zvukem, tak i stav tělesný není letorou“* (Durdík, 1873, s. 34, 35).

Letora je určována dvěma rysy – jak se má člověk k žádosti a jak k vášni. Kombinací obou dochází opět ke čtyřem typům temperamentu neboli hlavním tvarům letory a i on používá názvy hippokratovsko-galenovské:

- *má-li člověk žádosti prchavé, a dá-li se snadno k vášni vznítiti, říkáme, že jest letory lehkokrevné čili že jest sanguinik,*
- *má-li při vášni snadnovznětlé však žádosti trvalé, jest letory horkokrevné čili cholirik,*
- *žádost trvá a při tom vášeň těžkovznětlá jest známkou letory těžkokrevné čili melancholika,*
- *a konečně vášeň těžkovznětlá a žádost prchavá vyznačuje letoru chladnokrevnou čili flegmatika* (Durdík, 1873, s. 19).

Durdík sám připouští, že takové rozdělení je velmi obecné a jako podrobný popis požívající tehdejší vážnosti uvádí svůj český překlad Kantových typů z jeho Antropologie (1798). Přesto s ním ale polemizuje o přesnosti vymezení jednotlivých temperamentů, do

kterých v Kantově pojetí zasahuje také povaha člověka „a přirozenou letoru pozměňuje“ (Durdík, 1873, s. 24).

Zmiňuje se o antické humorální teorii založené na poměru tělesných šťáv, které se v novověku za organický základ již nepovažují a jsou nahrazeny naukou o rozdílech nervové soustavy. Podle této teorie je letora přirozeností nervů. Durdík ale podotýká, že tímto se vysvětlují pouze tělesné podmínky a ne psychické, které popisuje on, když za základ temperamentu považuje poměr žádosti a vášně (Durdík, 1873, s. 37).

Zajímavé je v tomto díle Durdíkovo spojení letory a některých evropských národů. Autor upozorňuje, že nelze podle typických projevů chování generalizovat typ temperamentu na celý národ, ale i přes to se snaží vystihnout letoru tehdejších Čechů a nám tímto podává svědectví o vlastním vnímání českého národa. Podle něj Čech ve své letoře nezapře svého bratra Poláka, kterého označuje za Francouze Slovanstva a přisuzuje mu temperament sangvinický, proto ani Čechy není možné označit za flegmatiky. K melancholické letoře jim něco schází, podléhají spíše vášni než náruživosti: „*tak jest asi letora česká sanguinická, však se silným sklonem k cholericé*“ (Durdík, 1873, s. 54).

U Durdíka můžeme sledovat změnu vývoje názorů na organický původ temperamentu. Za biologický základ nepovažuje již poměr tělesných tekutin či jejich kvalitu, ale rozdíly v nervové soustavě. Také zahrnuje do svého pojetí psychické podmínky temperamentu a to díky emočnímu hledisku (kombinací žádosti a vášně). Nicméně spojitost a ovlivnění antickou teorií je zde opět zřejmé v rozdělení a popisu jednotlivých typů temperamentu.

4.4 Wilhelm Wundt

Sledujeme-li užití klasických typů temperamentu v novověku, je potřeba se také zmínit o zakladateli moderní experimentální psychologie Wilhelmu Wundtovi (1832–1920). Humorální teorii se nezabývá na základě kategoriálního výkladu jako Kant, ale pomocí dimenzionálního přístupu. Antickou teorii s jejími čtyřmi typy temperamentu pokládá za vzniklou na základě výstižného rozlišení individuálních psychologických rozdílů a přiřklání se k těmto typům za podmínky jejich stanovení na základě dvou dimenzí v individuální schopnosti změny citového prožívání. Wundta je proto také možné označit za představitele emotivní teorie temperamentu (Smékal, 2002, s. 192).

Vychází ze dvou základních vlastností emocionality a to ze síly a rychlosti změny afektů. Na základě tohoto vymezení je sangvinik jedincem se slabými emotivními prožitky, ale rychlou proměnlivostí citů. Melancholik se vyznačuje opakem – silným citovým prožíváním a jeho pomalou změnou. Silné afekty a jejich rychlé proměny jsou typické pro cholera, kdežto flegmatik má sklon k slabým citovým prožitkům a jejich pomalým změnám (Vágnerová, 2007, s. 219).

Wundt tyto temperamenty velmi výstižně propojuje s reálným životem, když píše: „*Při běžných, všedních radostech a starostech je třeba být sangvinikem; při závažných životních událostech melancholikem; ve vztahu k dojmům, které se hluboce dotýkají našich zájmů, cholera; a konečně při plnění už jednou přijatých rozhodnutí flegmatikem*“ (Smékal cit. dle Wundt, 2002, s. 189).

Ve Wundtově pojetí je důraz kladen na psychické ukotvení temperamentu na základě individuálních rozdílů mezi jedinci v jejich emočním prožívání. Pokud je toto zohledněno, Wundt akceptuje antické dělení typů (Smékal, 2002, s. 191, 192).

4.5 Gustav Adolf Lindner

Rozlišení typů temperamentu na základě dvou dimenzí charakterizuje i teorii Gustava Adolfa Lindnera (1828–1887), předního českého pedagoga a psychologa 19. století. Nalézáme v ní podobný vztažný rámec jako u Wundta. Lindner vychází ze změn citových pochodů, přitom opět využívá rozdělení čtyř antických temperamentů s jejich názvoslovím a charakteristikou.

Jeho výklad se nám může na první pohled jevit poměrně sofistickovaný, protože vychází z dimenze amplitudy kolísání a frekvence změn duševních stavů. Svoji teorii totiž staví na předpokladu, že každý citový pochod lze vyjádřit určitým tvarem křivky (laicky ji můžeme přiblížit výrazem vlnovka), která znázorňuje stoupání a padání, zdvihání a klesání, příliv a odliv emocí. Tato křivka je rozdílná u různých jednotlivců na základě intenzity prožitků, jedná se tedy o amplitudu kolísání. Její tvar také záleží na rytmu kmitů následujících po sobě, což je frekvence změn. Rozdílnost průběhu křivky je v dynamice chování a prožívání jednotlivců, v jejich temperamentu. Lindner vše vyjádřil přehledně graficky (viz. obr. 1 v příloze).

První typ křivky je charakterizován malou výškou vln a velkou rychlostí rytmu – odpovídá sangvinikovi. Druhý typ znázorňující cholera se vyznačuje velkou výškou vln a

zároveň jejich značnou frekvencí. Melancholický temperament je určen velikou výškou vln s poměrně malými změnami rytmu a čtvrtý typ – flegmatický – je dán nízkými vlnami se zdlouhavým průběhem.

Tím ale Lindnerovo charakterizování jednotlivých typů temperamentu nekončí, dává tyto typy do souvislosti s jednotlivými obdobími lidského života.

V dětství se mysl projevuje plnou čilostí, což odpovídá neobyčejně dráždivé nervové soustavě. Dochází k rychlému střídání afektů a dítě se kloní k temperamentu cholerickeému. V jinošském věku přibývá živosti představování, čilost zůstává a jedinec odpovídá cholerickeému temperamentu. V době dospělosti je člověku odpovídající temperament melancholický, protože dochází k ochabování čilosti mysli, ale ještě zůstává vysoká intenzita duševních stavů. Pro stáří je charakteristický příklon k flegmatickeému typu temperamentu vzhledem k otupování nervové soustavy a vyrovnanému rytmu citového prožívání (Lindner, 1931, s. 34-36). Lindner tomuto období věnuje nejrozsáhlejší popis. Můžeme se jen domnívat, jestli příčinou toho byl jeho věk, ve kterém svoje pojednání sepsal. Bylo mu čtyřicet let a doba stáří pro něj již nebyla v nedohlednu. Jeho jazyk je velmi poetický a zaslouží si, abychom si krátký úryvek uvedli i zde: „... *jásavé tóny rozkoše vytrácejí se vždy více z melodie životní, s nimi však také pozounové třesky neštěstí a ostré, ošklivé tóny nevole, lítosti a rozčarování – vždy mírnější, vždy klidnější stávají se nápěvy, čím více struny citivosti povolují a čím více také klesá unavená ruka žádosti, která z těchto strun vyloudila kdysi břesknou hudbu plnozvučného, ryčného požitku životního. To jest tichá ukolébavka stáří,...*“ (Lindner, 1931, s. 36).

4.6 G. L. Freeman

Pro náležité ocenění Lindnerovy teorie si nyní dovolme malý posun v čase směrem k současnosti, díky kterému se nám podaří odhalit pokrokovost jeho názorů. Lindnerovo pojetí temperamentu totiž jakoby předjímalo koncepci amerického psychologa G. L. Freemana z roku 1948, na což poukazuje Smékal (Smékal, 2002, s. 194).

Freeman o temperamentu uvažuje jako o téměř neměnném postupu, kterým jedinec reaguje na uspokojení svých potřeb pomocí energie. Tu nejprve uvádí do pohotovosti a následně uvolňuje. Takovým způsobem zároveň člověk reguluje energii k udržení psychické rovnováhy. Freemanova koncepce je podobně jako Lindnerova charakterizována polaritou

stavů a to na jedné straně energetickou mobilizací s rozsahem malá až velká a na druhé straně, resp. ose je kontrola uvolňování energie s tímž rozsahem. Freeman se při tom opírá ve své teorii temperamentu o pojmy „úroveň aktivace“ (level of arousal), „úroveň kontroly výdeje energie“ (level of discharge control) a „diskriminační schopnost“. Při grafickém znázornění pomocí souřadnicového systému (viz. obr. 2 v příloze) a porovnání obou teorií, lze pozorovat nápadné shody pouze s tím rozdílem, že u Lindnera se jedná o energetiku duševních stavů s důrazem na změny citového prožívání a u Freemana o energetiku stavů chování. Lze se domnívat, že Lindnerova koncepce vyjadřovala na svou dobu velmi moderní temperamentové pojetí (Smékal, 2002, s. 194, 195).

4.7 Gordon Willard Allport

Přenesli jsme se do nedávné minulosti a kromě interpretace klasických antických typů temperamentu zde můžeme sledovat, jak se koncepce autorů novověku rozrůstají o další hlediska. Uvedli jsme Wundta a Lindnera s jejich modely temperamentu na základě schopnosti změny citového prožívání, a proto bychom se měli zmínit o práci amerického psychologa Gordona Willarda Allporta (1897 – 1967), který je také jedním z představitelů emocionální koncepce temperamentu.

Temperament chápe jako ukazatel charakteristických emocionálních projevů jedince, mezi které lze zahrnout vnímavost k citovým podnětům, sílu a rychlost odpovědi na emocionální podnět, druh převažující nálady s jejími změnami a intenzitou (Hyhlík, 1977, s. 273). Pro Allporta je původ temperamentu vrozenou záležitostí: *„veškerá osobitost v kolísání a intenzitě nálady poukazuje, že tento jev má konstituční základ a jeho původ je do značné míry vrozený“* (Cakirpaloglu cit. dle Allport, 2012, s. 64).

Na tomto pojetí temperamentu si můžeme povšimnout, jak nelze jednoznačně jednotlivé koncepce klasifikovat. Prvoplánově jsme sledovali návaznost na teorii Hippokratovsko-Galenovskou, díky které jsme postoupili do úrovně modelů zahrnujících emoční hledisko v rámci psychologických podmínek temperamentu a v tomto směru dospěli až k Allportovi. Ten by správně v této kapitole ani být neměl, ale jak je známo nejen v psychologii – všechno souvisí se vším a tak si tuto výjimku dovolíme s ohledem na logickou kontinuitu práce. Udělali jsme tedy jakousi pomyslnou odbočku z naší hlavní trasy. Mapování vývoje názorů na temperament takových odbočujících, rozbíhajících se a opět se scházejících linií obsahuje

mnoho. Následující teorie je toho názorným příkladem. Dostáváme se díky ní do další kategorie náhledů na podstatu temperamentu, i když koncepce svým způsobem navazující na „šťávodou“ teorii jsme nevyčerpali a ještě se k nim několikrát budeme vracet, ale již v rámci jiných kapitol.

5 Konstituční koncepce

5.1 Ernst Kretschmer, Jean-Noel Hallé, F. Thomas de Troisième

Přejdeme-li k výše zmíněnému konstitučnímu základu temperamentu (jak jeho původ chápe také Allport), můžeme i zde sledovat jisté souvislosti s antickou koncepcí. Galenovo pojetí je označováno jako naivní humorální teorie a endokrinně humorální koncepce ve spojení s tělesnou konstitucí je základním východiskem pro model temperamentu německého psychiatra Ernsta Kretschmera (1888 – 1964). Ten hledal korelaci mezi stavbou těla a typem temperamentu. Kretschmer důvod tohoto spojení vysvětluje zjevným a v mnoha případech doložitelným vlivem činnosti endokrinních žláz na psychiku. Jako příklady nejmarkantnějšího vlivu na temperament lze uvést endogenní psychózy, kastraci, hypo- nebo hyperaktivitu štítné žlázy, pubescenci se zvýšenou činností pohlavních žláz a tím se vyostřujícími rozdíly v konstituci i psychice obou pohlaví. Endokrinní systém se podílí také na utváření tělesné konstituce – příklady může být eunuchoidismus a kretenismus. Je tedy zřejmé, že „*korelace mezi stavbou těla a temperamentem povstávají endokrinně humorální cestou*“ (Hyhlík cit. dle Kretschmer, 1977, s. 275-276).

Za zakladatele konstituční typologie je ale považován Jean-Noel Hallé (1754 – 1822), který rozlišoval na základě morfologické dominance jednoho ze tří velkých funkčních systémů mezi třemi temperamenty obecnými – vaskulárním (cévním), nervovým, muskulárním (svalovým) a podle tří hlavních částí těla ještě tři temperamenty speciální – cephalní (lebeční), thorakální (hrudní) a abdominální (břišní).

Z jeho rozdělení speciálních temperamentů vycházel F. Thomas de Troisième, který svoji teorii publikoval roku 1821. Podle něho se jedinci kraniálního (lebečního) temperamentu vyznačují velkou lebkou s výrazným čelem, málo vyvinutým břichem a hrudníkem a slabým tělem; většinou se jedná o melancholiky s charakterem blížícím se k šílenství. Vynikají značným intelektem a patří mezi ně většina vynikajících mužů, např. slavní politici, spisovatelé, vědci atd.

Pro abdominální temperament je typické veliké břicho oproti malé lebce a hrudi, tělesná tloušťka a nízká inteligence, málo tělesných i morálních schopností a celková pomalost.

Thorakální (hrudní) temperament se přisuzuje lidem s vyvinutým hrudníkem a svalovým aparátem, malou lebkou, plochým břichem a je spojením Halléova muskulárního a thorakálního typu. „Člověku lebečnímu, hrudnímu a břišnímu prý odpovídá duševně intelektuál, motorik (člověk tělesně pracující) a materialista“ (Kratina, 1942, s. 11).

Tyto koncepce nebyly vypracovány na podkladě zkoumání a pozorování, zakládaly se pouze na dedukcích a spekulativních předpokladech spojení výrazné tělesné části s odpovídající funkční energií a duševními vlohami (Kratina, 1942, s. 11). V naší práci ale považujeme za užitečné informovat o tom, kdo byli zakladatelé konstitučních teorií a na jakých základech své modely vybudovali.

Vraťme se ale zpět ke Kretschmerovi, který byl psychiatrem v několika psychiatrických léčebnách v jižním Německu (Hunt, 2010, s. 323) a svoji koncepci spojení stavby těla a temperamentu založil na základě pozorování a zkoumání mnoha pacientů.

Poprvé jeho teorie vyšla v díle nazvaném „Körperbau und Charakter“ v roce 1921 a jen během Kretschmerova života se dočkala 24 vydání, během kterých autor svoje teze prověřoval a pozměňoval, ale východiska zachoval (Balcar, 1983, s. 91). Jak uvádí Nakonečný (1977), Kretschmerova klinická pozorování a jejich statistická zpracování byla rozsáhle experimentálně ověřována a byla v základu potvrzena, včetně teze o souvislosti tělesné konstituce a určitých druhů psychóz. „Historicky navazoval Kretschmer na morfologicko-charakterologické typologie (zejména na dílo C. G. Caruse, 1860), v psychiatrických východiscích na E. Kraepelina (1895)“ (Nakonečný, 1997, s. 356). Kretschmer si totiž všiml, že určitá psychiatrická onemocnění jsou v jednotlivých případech ve vztahu k určitému tělesnému schématu. Nejprve prováděl četná antropometrická měření proporcí těla, kterými byly např. objemy základních tělesných dutin (lebeční, hrudní a břišní), vývin podkožní tukové tkáně, struktura kostní a svalové soustavy, vzájemný vztah délky končetin a celkové délky těla, proporce jednotlivých částí těla – šířky hrudníku, délky krku a mnohých dalších (Merlin, 1983, s. 54). Celkem systematicky popsal a kvantifikoval dvanáct charakteristik těla a každou ještě rozlišil až na pět stupňů vzhledem k její výraznosti. Kromě pozorování a měření osob také používal fotografické metody, aby bylo možno jeho výzkumy zpětně ověřit (Smékal, 2002, s. 163, 164). Na základě měření a následném utřídění dospěl k těmto tělesným typům (viz. obr. 3 v příloze):

- Leptosomní konstituce – z řeckého slova *leptos* = hubený, vytáhlý, úzký, jemný; zprvu Kretschmer užíval výraz „astenický“ (z řeckého *astenos* = slabý, nesilný) – ten ale

opustil, protože měl negativně hodnotící nádech a na jeho základě by mohlo dojít k chybnému výkladu tohoto typu konstituce. Leptosom není biologicky slabý, naopak se může vyznačovat značnou vitalitou. Jeho základními rysy je malý růst do šířky, dostatečný do výšky u všech částí těla, vzhled hubený až šlachovitý v důsledku malé tukové vrstvy, relativně malá hlava, ale dlouhý tenký krk, úzký bledý obličej, úzký špičatý nos, ustupující brada, možný je také profil s hranatými obličejovými obrysy, husté a hrubé vlasy, plochý a dlouhý hrudník, úzká ramena, dlouhé tenké končetiny.

- Pyknická konstituce – z řeckého *pyknos* = tlustý, rozměrný, pevný, zavalitý, silný. Charakteristickými rysy jsou velké rozměry vnitřních dutin (lebky, hrudníku, břicha), sklon k hromadění tuku zejména v abdominální oblasti, končetiny bývají štíhlejší, ale relativně krátké a se silnými kostmi, menší až střední výška postavy, klenutý hrudník, úzká ramena, poměrně veliká a kulatá hlava s krátkým a masivním krkem, široký zarůžovělý obličej se širokým nosem, jemné vlasy s pozdějším sklonem k plešatosti.
- Atletická konstituce – z řeckého *athletes* = zápasník, závodník. Typickým znakem je silně vyvinutá kostra, svaly i kůže, střední až vysoká výška, trup trojúhelníkového tvaru se širokými rameny a úzkou pánví, silné končetiny, veliké ruce a nohy, vysoká hlava na silném svalnatém krku, obličej s výrazně vystupujícími kostmi, ostrým nosem a ustupující bradou, husté vlasy.
- Dysplastická konstituce – z řeckého *dys* = špatně a *plastos* = utvářený. Význačným rysem jsou poruchy způsobené špatnou funkcí žláz s vnitřní sekrecí projevující se v tělesné konstituci přílišným (hyperplasie) nebo naopak nedostatečným (hypoplasie) růstem některé z částí těla. Může se např. jednat o dětské tvary u žen, ženské formy u muže, abnormálně malý nebo naopak velmi vysoký vzrůst, endokrinně podmíněná obezita.
- Smíšené tvary – v tomto případě se jedná o tvary kombinované ze základních tří typů – leptosomního, pyknického a atletického. Většina populace je právě jejich kombinací, čistých typů je pouze okolo 10% lidí. Kombinací vznikají typy např. leptosomně pyknický, leptosomně atletický, pyknicko atletický atd. (Smékal, 2002, s. 164).

Jednotlivé typy jsou popisovány pro muže, ale „*ženské varianty si snadno doplníme: pyknická žena je zvláště s přibývajícím věkem rozpoznatelná oblastí svých forem, leptosomní žena nemusí na rozdíl od muže jejího typu tak hnát do výšky a atletička zase*

působí trochu jako mužatka. Dysplastičtí jedinci někdy vzhledem připomínají opačné pohlaví“ (Olmrová, 1982, s. 36, 37).

Olmrová dále varuje před zjednodušujícím zařazováním jedinců do jednotlivých typů. Vždy by se mělo jednat o souhrn určitých navzájem neoddělitelných rysů jako celku a nemělo by se podléhat často se objevujícímu sklonu ke generalizování – ne každý obtloustlý jedinec je pyknický typ a ne každého rachitického člověka můžeme nazvat leptosomem.

Kretschmer zkoumal nejen pacienty, ale „svoje“ typy hledal i v osobnostech slavných a již nežijících. Měl velké znalosti z dějin umění a vědy a zajímal se o životopisy významných osobností spolu s tělesnými a psychickými charakteristikami včetně jejich předků a příbuzných. Tak se mu podařilo také zjistit na základě vlastního rozboru, že určitá dějinná období byla různě nakloněna jednotlivým typům. V době převahy teologie, filozofie a práva se význačně uplatňovali leptosomové – např. Erasmus Rotterdamský, John Locke, Baruch Spinoza, Immanuel Kant, Gottfried Wilhelm Leibniz. Jakmile se ale do popředí začaly dostávat přírodní vědy, bylo mezi vědci stále více pykniků – např. Alexander von Humboldt, Charles Darwin, Louis Pasteur, ale i Johann Wolfgang Goethe (Olmrová, 1982, s. 47).

Zjištěné tělesné typy dával Kretschmer do souvislosti s diagnózami pacientů. Ve svých měřeních zjistil, že ze sta schizofreniků jich bylo 66% leptosomní konstituce a jen 12,8% pyknické. U nemocných maniodepresivní psychózou tomu bylo naopak – 66,7% tvořili jedinci typu pyknického a pouze 23,6% bylo konstituce leptosomní (Marek, 1992, s. 469).

Kretschmer vycházel z předpokladu, že mezi normálním zdravím a duševní chorobou existuje plynulý přechod s jakýmsi mezistupněm ve formě psychopatie. Psychózu považoval za protipól normálu a došel k závěru, že výsledky pozorování na psychiatrických pacientech lze aplikovat i na běžné populaci. Pokud v případě duševní nemoci jí odpovídá některý konstituční typ těla, lze se domnívat, že určité temperamentové rysy této konstituci náležející se budou vztahovat i na jedince zdravé se stejnými tělesnými znaky (Nakonečný, 1997, s. 356).

Antropometrická měření třídil v souvislosti s velmi rozdílnými psychickými vlastnostmi vztahujícími se k temperamentu. Jednalo se o dynamiku nálady a reaktivity, následnou rychlost reakcí, zaměřením do sebe a navenek, přátelskost ve smyslu přívětivosti a vlídnosti, praktičnost a sklon k idealismu či materialismu. Následně je seskupil do tří typů, které odpovídají třem typům tělesným a jsou ve vztahu k duševním chorobám (Merlin, 1983, s. 54, 55).

„Leptosomému tělesnému typu přiřaduje Kretschmer schizothymní temperament, pyknickému typu cyklothymní temperament a atletickému typu viskózní temperament. U dědičných chorob duševních přiřaduje leptosomým schizofrenii, pyknikům cirkulární ochuravění a atletikům epilepsii (vedle katatonické schizofrenie)“ (Kratina, 1947, s. 219).

Pro přehlednost a jasnost můžeme přechod mezi duševním zdravím a nemocí u temperamentových typů schematizovat následovně:

Leptosom:

- schizothymie – norma
- schizoidita – hraniční, schizoidní psychopatie
- schizofrenie – patologie

Pyknik:

- cyklothymie – norma
- cykloidita – hraniční, cykloidní psychopatie
- cyklofrenie (maniodepresivní psychóza) – patologie

Atletik:

- viskózní – tzv. epitym
- epileptoid
- epilepsie

(Kohoutek, 2002, s. 62)

Kohoutek shrnuje, že pro hraniční formy je typické (na rozdíl od běžných projevů charakteristických normálním variantám temperamentů) určité přehánění jednotlivých rysů, stavů a procesů až do nápadných, často podivínských poloh a vyhraněností (Kohoutek, 2002, s. 62).

Schizothymní temperament je charakteristický střídáním protipólů přecitlivělosti a dráždivosti s otupělostí a chladností. Jedním z hlavních rysů je společenská uzavřenost, odstup, samotářství, uzavírání před ostatními. Lze mluvit o chladném, někdy až neosobním a aristokratickém kontaktu s druhými. Vnější chování ale nekoresponduje s vnitřním stavem, kdy někteří tito lidé mívají zážitkově bohaté nitro osobnosti (Balcar, 1983, s. 92). U takových jedinců můžeme pozorovat dvojí osobnost, kdy jedna se projevuje jako maska před okolním světem plachostí nebo odcizením a necitlivostí až hrubostí a druhá je ukryta v hloubce se svojí citovou prázdnotou nebo naopak přecitlivělostí s bohatou fantazií (Smékal, 2002, s. 206).

Mezi jejich pozorovatelným chováním a vnitřním světem bývá výrazný rozdíl, který ale neradi odkrývají jiným (Marek, 1992, s. 469). Schizothym je idealista ve svém postoji ke světu. Podle Kretschmera je klíčem k jejich povaze poznání, že jsou přecitlivělí a chladní zároveň. „*Jsou schizoidní lidé, s nimiž můžeme žít deset let a nemohli bychom jistě říci, že je známe*“ (Nakonečný cit. dle Kretschmer, 1997, s. 356). Možná je to tím, že si od lidí zachovávají odstup a nemají mnoho přátel. Pokud se pustí do nějaké činnosti, jsou velmi vytrvalí, zásadoví, důslední až pedantičtí, ale se špatnou schopností přizpůsobení se. Naopak se snaží, aby se okolí přizpůsobilo jim. V chování nebo činnosti u nich dochází k rychlým zvrátům, změny jsou prudké a někdy nečekané. Jejich vztah k okolí se pohybuje v dimenzích únik – útok. Pozornost zaměřují pouze úzce, v myšlení se nejraději pohybují v rovině abstrakce a logiky, aby mohli vytvářet systémy, nikoliv indukce (Marek, 1992, s. 469).

Jak jsme již uvedli, rozsah tohoto temperamentu je v rozmezí přecitlivělosti a otupělosti a Kretschmer dobře vyznamenal, že do takového rozpětí lze zařadit několik různých variant, které velmi trefně pojmenoval a popsal:

- *vznešeně jemnocitní* (mají křehkou nervovou soustavu, pečují o sebe velmi úzkostně, jsou snadno zranitelní, přecitlivělí, nejistí, svým způsobem zlomení, většinou jejich okolí tvoří jen několik vybraných jedinců, ke kterým dokáží být milí a pozorní, ale na ostatní můžou často působit dojmem citově prázdných znuřených snobů, protože je přitahují vyšší společenské vrstvy),
- *světu vzdálení idealisté* (lidé se svým vlastním světem uvnitř, můžeme je označit za jedince až s autistickými sklony, kteří jsou nejraději sami se sebou, ať již mezi čtyřmi stěnami nebo v jejich oblíbené přírodě a přítomnost druhých příliš nevyhledávají; svůj svět otevírají až lidem, které znají velmi dlouho a mají k nim důvěru, pak dokáží být vřelí a milí; působí nesměle, těžkopádně a nešikovně, někdy až zanedbaně, trpívají pocity méněcennosti, ačkoliv působí mnohdy suverénně díky kruté ironii a odmítavosti; může se ale také jednat o jedince s pevnými mravními zásadami a ryzími city),
- *chladně panovačné povahy* (jedná se zejména o egoisty se vším, co k tomu patří; rádi poroučejí a sami i na rozkazy reagují, váží si cti, lpí na disciplíně, ale ne už na individuálním lidském přístupu; jejich zájmy jsou velmi omezené, názory mají vyhraněné, lze je snadno zranit a oni nedokážou odpouštět; jejich svět je buď bílá nebo černá, nic mezi tím; k sobě rovným se chovají slušně a korektně, k ostatním svéhlavě až tyransky),

- *sucharské a ochromené povahy* (lze označit za málo „temperamentní“ – hovoří tiše, málo se smějí, nemají jiskru, pohybově nemotorní, často bývají zamlklí, ale dokážou být i nezáživně žvaniví, mnohdy sebou nechávají manipulovat a podřizují se, někteří mívají hypochondrické sklony) (Olmrová, 1982, s. 49, 50).

Kretschmer zkoumal také rozdíly tělesných pohybů a v jednom ze speciálních výzkumů motorického tempa např. měřil, kolik poklepů kladívkem zvládnou dva základní typy. Schizothymikové dokázali provést průměrně 68 – 84 poklepů za 30 vteřin, cyklothymikové pouze 38,5 poklepu ve stejném časovém úseku. Rozdíl našel také v tempu výkonu – schizothymikové pracují obecně stejnoměrněji a přesněji než cyklothymikové. Únava po velmi namáhavé práci je u schizothymiků náhlá, u druhého typu se dostavuje pozvolna. Jemná motorika je předností schizothymiků, jsou v ní obratnější (Kratina, 1944, s. 15). Přesto je ale jejich písmo nepravidelné a nestejněměrné s málo plynulým pohybovým průběhem, na rozdíl od cyklothymiků s jejich stejnoměrnými, zaoblenými a měkkými písmeny dávajícími tušit plynulost a lehkost pohybů při psaní (Kratina, 1947, s. 220, 221).

Dostali jsme se tímto k temperamentu cyklothymnímu, který můžeme označit za pravý opak temperamentu předešlého. Typické je pro takové jedince střídání protikladů veselé a smutné nálady, vzrušení a klidu. Pokud dojde k vystupňování těchto vlastností, člověk se dostane až do patologické formy – maniodepresivní psychózy (Balcar, 1983, s. 91). Cyklothym je realista, bere svět tak, jak je. Má vřelý vztah k lidem a společnosti, jejíž nedílnou součástí se cítí být a nedokáže si bez ní svůj život představit. Nemá problém s navazováním přátelství, většinou nerad bývá sám a nerad se zaobírá svým nitrem, filozofování není nic pro něj, je spíše zaměřen navenek. Dal by se označit za popisného empiristu, jeho myšlení je konkrétní. Je to člověk otevřený, přirozený, srdečný, důvěřivý, se sklonem k pohodlí až požívačnosti, žijící současností, často se rozhoduje na základě okamžité nálady, nemá problém se přizpůsobovat okolí a situaci (Marek, 1992, s. 469). Nálada koresponduje s duševním tempem. Kretschmer doslova říká: *„Obzvláště jasně se u něho ukazuje nesoustavnost, závislost na okamžiku, naivní odevzdanost čerstvému dojmu, nedostatek hodnocení, ohledávání a členění, nedostatek důsledné stavby a pevné vůdčí myšlenky. Nápadná je u něho také přílišná živost zájmu při nepatrné tuhosti. Nálada je vším, úvaha téměř ničím“* (Kratina cit. dle Kretschmer, 1947, s. 221).

Stejně jako u schizothymního temperamentu Kretschmer rozlišil několik variant tohoto typu:

- *žvanivě veselí* (jsou všude, kde se něco děje, hluční, veselí, upřednostňují zábavu před povinnostmi, dovedou pobavit společnost, jsou proto oblíbení; jejich život nejde příliš do hloubky, nemají velké ambice; díky nedostatku taktu se můžou někdy stát i hrubými a sobeckými),
- *klidní humoristé* (ve společnosti dokážou dlouho tiše pozorovat, aby ve správný okamžik oslnili svým vypravěčským uměním a smyslem pro humor; mají rádi život a hlavně lidi, zejména děti, jsou přátelští, dobromyslní),
- *tiší, citliví* (na první pohled působí sympaticky, někdy jsou až flegmatictí s příznačnou pohybovou pomalostí a myšlenkovou nerozhodností; preferují menší společnost, ve které se cítí lépe a nezkaží v ní žádnou zábavu; dokáží se hodně smát, ale zrovna tak i plakat; neoplývají přílišnou sebedůvěrou, jsou vážní a pečliví),
- *pohodlní požitkáři* (jsou orientováni zejména na materiální zabezpečení, rádi uspokojují svoje smysly, většinou se jedná o lidi s omezeným rozhledem, typické maloměšťáky),
- *čínorodí praktici* (mívají často dobrou náladu, ačkoliv si na sebe nakládají víc, než ostatní, přitom vše neúnavně zvládají; dobře se orientují mezi lidmi, nemají problém manipulovat okolí svým směrem, ctižádost u nich není pouze honba za slávou, spíš odraz jejich schopností) (Olmrová, 1982, s. 48, 49).

„Z uvedených stručných charakteristik je patrné, že cyklotyma reprezentuje celkem dobře Cervantesův *Sancho Panza* a schizotyma *Don Quijote de la Mancha* a že cyklotym v podstatě odpovídá společensky otevřenému extravertovi a schizotym uzavřenému introvertovi“ (Nakonečný, 1998, s. 527). Na tomto postřehu od Nakonečného je zřejmé, jak souvislosti mezi jednotlivými temperamentovými koncepcemi lze nalézt i v tak na první pohled rozdílných pojetích jako je zde Kretschmerovo konstituční a proti tomu Jungovo prvotně psychologické, kterému se budeme věnovat v kapitole 7.1. To samozřejmě nijak neulehčuje klasifikaci jednotlivých teorií.

Vraťme se ale k jednotlivým temperamentovým typům podle Kretschmera. Viskózní (z latinského *viscosus* = vazký, lepkavý, pomalu tekoucí) temperament, též označovaný jako ixotymní (z řeckého *ixos* = lep, lepkavý), je již svým názvem výstižný v popisu jedinců do něho náležejících. Vztahuje se k psychickému „přilepení, přilnutí“ těchto lidí k jinému člověku, ale i názoru či ideji, se kterou se ztotožňují. Díky svému vystupňování až do patologické formy – epilepsie – ho psychiatr Ganuškin označil také za temperament epitýmni (z řeckého *epilēpsis* = útok, záchvat) (Smékal, 2002, s. 206). Podobně jako předchozí dva typy

vyskytuje se tento temperament mezi dvěma krajnostmi a to mezi výbušností na straně jedné a netečností na straně druhé. Charakteristická pro takové lidi bývá jejich pomalost (ne z důvodu lenosti, ale rozvážnosti), vyrovnanost, houževnatost, flegmaticnost, stereotypnost, tuhost, klid v duši. Viskózní jedinec nemá velký okruh zájmů, fantazie u něj není příliš bohatá, neoplývá ani kreativitou, nelze u něho očekávat rychlé a náhlé změny v myšlení, naopak se vyznačuje ulpívavou pozorností a citovou stálostí. Ve vztazích s jinými lidmi bývá spolehlivý a slušný, ale při velmi vypjaté situaci se u něho může projevit nečekaný a značně silný výbuch vzteku (Marek, 1992, s. 470).

Viskózní temperament Kretschmer připojil až dodatečně, proto nebyl ani součástí některých jeho výzkumů. Je také nejméně prozkoumaný a ne zcela detailně propracovaný (Balcar, 1983, s. 92).

Kretschmerovi bylo vzhledem k jeho koncepci vytýkáno mnohé, celá řada nedostatků. Zejména je upozorňováno na její intuitivní podstatu a neověřenost dostatečným množstvím přísně vědeckých měření souvislostí mezi temperamentem a konstitucí (Cakirpaloglu, 2012, s. 72). Někteří autoři nesouhlasí se shodností jeho typů plošně. Domnívají se, že nejlépe se tyto typy osvědčily v Německu, kde teorie vznikla, ale jejich platnost např. v Americe již taková není (Marek, 1992, s. 470). Další mu vytýkají, že při svých výzkumech nezohlednil hledisko věku pacientů, z jejichž pozorování vycházel. Jeho leptosomové byli převážně mladí lidé, pyknikové naopak starší. Ale právě s přibývajícím věkem i v mládí hubení jedinci začínají být silnější a tím mohlo dojít ke zkreslení poznatků. To se mohlo odrážet i ve vztahu k temperamentu, kdy schizofrenie související se schizotymním temperamentem se projevuje převážně v mladším věku, než maniodepresivní psychóza spojovaná se staršími pykniky (Říčan, 2010, s. 68).

Chybou bylo i jeho pojetí termínu temperament, který rozšířil i na obsah psychických vztahů a ztotožnil ho tak nesprávně s pojmem charakter. Také přisoudil přílišnou váhu vlivu endokrinní soustavy na temperament a dostatečně nevnímal vliv centrální nervové soustavy. Významným kritikem byl I. P. Pavlov, který mu vytýkal, „že vyšel z *patologie a normálním lidem přisoudil patické znaky, což však není zcela pravda, neboť E. Kretschmer nehovoří o schizofrenicích, nýbrž o schizotymním typu, což je rozdíl*“ (Hyhlík, 1977, s. 283).

Kam až může dojít kritika založená na ideologii nám ukazuje Merlin. Koncepci vycházející ze závislosti temperamentu a celkové tělesné stavby označuje za „*zřetelně reakční s jasným antimarxistickým přesvědčením*“ (Merlin, 1983, s. 59).

Rozboru této koncepce se věnuje také Balcar, který podotýká, že empirické zkoumání zpochybňuje předpoklad vzniku duševní choroby pouze na základě vystupňování normálního temperamentu. Přes veškeré kritiky a výtky Kretschmerově teorii ale přiznává, že její autor obohatil psychologický slovník o užitečné výrazy protikladu schizotýmie a cyklotýmie (Balcar, 1983, s. 92).

I když čistých typů je v populaci velmi málo a většina lidí je jejich kombinací, temperamentové vlastnosti těchto typů je možné brát jako stavební kameny pro charakterizování základních skupin jedinců (Smékal, 2002, s. 206). Jedná se o koncepci stále inspirující, i když její význam je především v rovině teoretické a nikoli praktické (Nakonečný, 1997, s. 358).

5.2 William Herbert Sheldon

William Herbert Sheldon (1899-1977) je často zmiňován ve spojení s Kretschmerem díky podobnému konstitučnímu pojetí temperamentu. Domníval se, že tělesná stavba nejvíce předurčuje temperament. Na jeho koncepci je zřejmé propojení dvou oborů (biologie a psychologie) pramenící ze skutečnosti, že Sheldon byl lékař a psycholog na Harvardu (Hunt, 2010, s. 325). Vycházel z úsudku, že vlastnosti temperamentu vztahující se k tělesné stavbě je možné zcela objektivně určit na základě důkladného zkoumání pomocí speciální metodologie a provádění statistických vyhodnocování (Cakirpaloglu, 2012, s. 72).

Začal podobně jako Kretschmer. Snažil se zjistit, zda je možné lidská těla konstitučně utřídit do nějakých skupin, typů. K tomuto účelu pořídil fotografie svlečených těl čtyř tisíc vysokoškolských studentů ve třech pozicích (zpředu, z boku, zezadu). Následně provedl na každém z těchto snímků 17 měření a pomocí nich stanovil na pěti oblastech těla 18 antropometrických indexů (Smékal, 2002, s. 165). Zároveň prováděl měření výšky, váhy, délky a dalších hodnot určitých částí těla, matematicky vyhodnocoval jejich vzájemný poměr atd.

Ze zjištěných údajů získal tři somatotypy – endomorfní, mezomorfní a ektomorfní. Podstatu vzniku jednotlivých tělesných typů hledal v nejzákladnější stavební jednotce lidského organismu – buňce. Pro Sheldona „*buňka není pouhou biologickou entitou, nýbrž také základem psychiky*“ (Cakirpaloglu, 2012, s. 72). Konstituční rozdíly vznikají na základě rozdílného vývoje zárodečných blan v embryonálním vývoji. První část názvu zárodečného

listu proto tvoří i základ názvu somatotypu – *endos* (z řeč. vnitřní), *mezo* (z řeč. střední), *ekto* (z řeč. vnější) a k tomu je připojena druhá část výrazu – *morfie* (z řeckého *morfé* = tvar, podoba) (Smékal, 2002, s. 166).

Endomorfní konstituce se vyvíjí z vnitřní vrstvy buňky, z které vznikají vnitřní orgány a zažívací trakt. Stavba těla je proto měkká, kulatá, převládá šířka nad výškou, s výrazným zažívacím ústrojím a odpovídá Kretschmerovu pyknikovi.

Mezomorfní typ pochází ze střední zárodečné vrstvy, převažuje u něho rozvoj svalové a kosterní soustavy, vyměšovacíh a pohlavních orgánů. Jeho tělo je fyzicky silné, pevné, svalovité a odpovídá atletickému typu Kretschmera.

Ektomorfní typ vzniká z vnější buněčné vrstvy s rozvojem zejména nervového systému, smyslových orgánů a kůže a převahou délky nad šířkou. Takové tělo je jemné, má tenké a dlouhé kosti, slabé svaly, nevýrazný hrudník. I u tohoto typu je zřejmá podobnost s Kretschmerovým typem a to leptosomem (Mikšík, 2007, s. 37).

Z uvedeného je zřejmé, že dávání do souvislosti Sheldonovy a Kretschmerovy teorie není neopodstatněné, jejich somatické typy vykazují nápadné podobnosti.

Sheldon se snažil k tělesným typům odvodit také odpovídající osobnostní rysy, proto prováděl u zhruba dvou set jedinců psychodiagnostiku na základě testů osobnosti a během několika let získal mnoho dat i pomocí rozhovorů a pozorování (Hunt, 2010, s.326). Podařilo se mu vysledovat 650 individuálních psychických znaků, ze kterých sestavil kategorii padesáti základních osobnostních rysů. S použitím korelačního výpočtu z těchto rysů došel až ke stanovení třech typů temperamentu. Pomocí regresivní analýzy ověřil předpokládané vztahy typů temperamentu k jednotlivým tělesným schémátům (Cakirpaloglu, 2012, s. 73).

Endomorfovi přiřadil temperament viscerotonický (z latinského *viscera* = útroby), ektomorfovi cerebrotonický (z lat. *cerebrum* = mozek) a mezomorfovi somatotonický (z lat. *sóma* = tělo). Příponu –tonie zde použil ve smyslu zvýšené aktivity určité orgánové soustavy (Smékal, 2002, s. 166).

Viscerotonický temperament je popisován jako převážně emočně zaměřený, vyrovnaný, pohodlný, orientovaný na okolí a rodinu, přátelský, spolupracující, tolerantní, hovorný, s pomalými reakcemi, se zálibou v hýčkání sebe sama v různých směrech, požitkář, se schopností hlubokého spánku.

Somatotonický temperament charakterizuje zejména volní zaměření, sebejistota, energičnost, necitlivost, prosazování se hraničící někdy až s agresivitou, přímé jednání, touha

po sebeuplatnění, vitalita, optimismus, sklony k dominanci, někdy nedostatek soucitu, soutěživost, potřeba dobrodružství a vzrušení.

Cerebrotonický temperament se vyznačuje stálou sebekontrolou v oblasti duševní i fyzické, uzavřeností před ostatními, nespolečenskostí, upjatostí, nejistotou, intelektuálním zaměřením, těžko předvídatelnými názory a postoji, výraznou citlivostí na emocionální podněty, rychlými reakcemi, zvýšenou unavitelností, poruchami spánku, všímavostí k detailům a souvislostem (Mikšík, 2007, s. 37).

Sheldonovo statistické zpracování uvádělo neobvykle vysoký korelační koeficient mezi tělesnou konstitucí a temperamentem a to je také pokládáno za podstatný nedostatek jeho teorie. Ve svém výzkumu uvádí korelační koeficienty +0,79 vztahu endomorfie – viscerotonie, +0,82 mezomorfie – somatotonie a +0,83 ektomorfie – cerebrotonie. Ve spisu *Variace temperamentu* píše: „*Pokud bychom korelaci považovali za měřítko ukazující, do jaké míry dvě proměnné pocházejí ze společných činitelů, pak korelační hodnota v rozsahu 0,40 – 0,80 hovoří ve prospěch toho, že morfologie a temperament, které jsme naměřili tímto způsobem, mohou být projevem společných činitelů*“ (Cakirpaloglu cit. dle Hall – Lindzey, 2012, s. 74). Sheldon byl přesvědčený o správnosti výsledků svých výzkumů a spojení konstituce s temperamentem, jak ho popsal, považoval za objektivně prokázané. Uváděné koeficienty byly ale pro psychologické výzkumy, ve kterých je vždy více příčin různých jevů, natolik vysoké, aby dávaly tušit o podstatných nedostatcích ve výzkumném plánu (Hunt, 2010, s. 326). Byly uskutečněny jiné studie a v těch se již natolik vysoké spojení vzájemných vztahů měřených veličin nepodařilo prokázat. Jednu z takových prací provedl I. L. Child a jím naměřené korelační koeficienty měly hodnoty +0,19, +0,38 a +0,27 (Mikšík, 2007, s. 38).

Byly prováděny také další výzkumy na podporu Sheldonovy teorie systémem sběru dat jinými osobami než těmi, které data následně vyhodnocovaly a podařilo se souvislost konstituce – temperament do jisté míry potvrdit, ale ne již s tak vysokými korelačními koeficienty, jaké uváděl sám Sheldon. Tyto výsledky navíc mohly ukazovat na souvislost pouze nepřímou a sociální, zakládající se na očekávání projevů a chování jedinců určitého tělesného vzhledu (Hunt, 2010, s. 326).

Hyhlík s Nakonečným podotýkají, že této koncepci lze vytknout to samé jako Kretschmerově – Sheldon také nebral zřetel na významnou roli centrální nervové soustavy (Hyhlík, 1977, s. 284). Antropometrická teorie temperamentu je ale využitelná v praxi a má

své opodstatnění. Podařilo se prokázat, že užitečně funguje pro ranou diagnostiku delikvence (Cakirpaloglu, 2012, s. 74).

6 Psychofyzilogické koncepce

6.1 Ivan Petrovič Pavlov

To, co bylo vytýkáno Kretschmerovi a Sheldonovi – podcenění úlohy centrální nervové soustavy, významně zkoumal ruský fyziolog Ivan Petrovič Pavlov (1849 – 1936). Byl si vědom skutečnosti, že primárním systémem, který řídí lidský organismus a také zprostředkovává jeho vztah k okolnímu světu, je právě nervová soustava (Hyhlík, 1977, s. 286). Bylo proto logické, že se snažil najít podstatu temperamentových vlastností právě na základě specifičnosti nervové činnosti (Balcar, 1983, s. 92).

Pavlov se zabýval intenzivním výzkumem podmíněných reflexů a podařilo se mu odhalit zákony procesu klasického podmiňování. Jeho základní tezí fungování neurofyzilogického systému je protiklad stimulace (podráždění) a inhibice (útlum) centrální nervové soustavy (Cakirpaloglu, 2012, s. 68).

Prováděl značné množství experimentů se psy a pozoroval, že se jednotliví jedinci od sebe liší různým způsobem chování a rychlostí učení při laboratorních pokusech. Střídání vzrušivosti a útlumu u nich probíhalo individuálně. Zaměřil se proto na výzkum zjištění podstaty příčin těchto rozdílů a rozlišení základních typů vyšší nervové činnosti. Takové zkoumání ale nebylo podle Pavlova jednoduché, protože vrozené vlastnosti nervové soustavy jsou během celého života jedince překrývány vlivy vnějšího prostředí, mezi něž můžeme jak u člověka, tak i u zkoumaných psů, zahrnout zejména výchovu a učení v nejšířším pojetí. To je možné díky plastičnosti nervové soustavy.

I přes tyto nesnáze se Pavlovovi a jeho spolupracovníkům podařilo na základě mnohaletých výzkumů a pozorování velikého množství psů odhalit základní vlastnosti nervové soustavy, kterými jsou:

1. *síla základních nervových procesů (vzrušivého a útlumového) – tvořících neustále celistvou nervovou činnost,*
2. *rovnováha těchto procesů,*
3. *jejich dynamičnost* (Pavlov, 1952, s. 196).

Na základě společného a vzájemného působení těchto vlastností je organismus schopen fungovat a reagovat na neustálé změny okolních podmínek. Pavlov vysvětluje význam síly nervových procesů, který vyplývá z nutnosti potlačovat efekty podráždění vyskytující se

v prostředí organismů, přičemž nervové buňky musejí na podráždění reagovat a vydržet tato napětí své činnosti. Proto je důležitá i rovnováha – rovnost sil nervových procesů. Dynamičnost zdůrazňuje ve vztahu organismu a prostředí, které se neustále mění a tyto změny je nutno stále registrovat a reagovat na ně.

Různými kombinacemi síly a slabosti, vyvážení a nevyrovnanosti, labilnosti a inertnosti nervových procesů lze dojít k osmi typům základních vlastností nervové soustavy. Ty lze ještě rozšířit pomocí rozlišování vzrušení a útlumu při nevyváženosti a dynamičnosti na dvacet čtyři a dalším stupňováním tří základních vlastností na značný počet možných kombinací. Pavlov dále upozorňuje na fakt, že ale jen na základě rozsáhlého výzkumu práce mozkových hemisfér a jejich nejbližšího podkoží metodou podmíněných reflexů je možno dospět ke skutečným typům nervové činnosti.

Při takových pokusech pozoroval dva naprosto rozdílné typy psů – jedni byli klidní, nebojácí, při podmiňování reflexů rychle učenliví, s dobrou zafixovaností naučených reflexů. Druzí byli naopak bázlíví, museli si na vše dlouho navykat, při podmiňování nedosahovali ani při zjednodušování úkolů oproti prvnímu typu psů průměrných výsledků. Pavlov dospěl k domněnce, že u prvního typu psů je vzrušivý proces silný, u druhého slabý (Pavlov, 1952, s. 196-198). *„Byla tedy pro nás první vlastností typu nervové soustavy síla vzrušivého procesu. Odtud naše první rozdělení všech psů na silné a slabé“* (Pavlov, 1952, s. 198).

Další odlišností byla rozdílná síla nervových procesů při střídání stimulace a inhibice. S výrazným projevem této vlastnosti se Pavlov a jeho spolupracovníci setkali u psů s velmi silným vzrušivým procesem. U takových psů se kladné podmíněné reflexy vypracovávaly rychle, ale útlumové naopak velmi pomalu a často byly doprovázeny silným protestem zvířete a objevovaly se u nich skutečné neurózy, kdy bylo zvíře nutno vyřadit z experimentu a léčit. Kromě těchto zvířat pracovali i s takovými, u kterých byly oba nervové procesy na stejné výši. Podle toho Pavlov rozdělil silný typ na dvě skupiny: na zvířata vyrovnaná a nevyrovnaná. Nabízí se otázka, zda jsou nevyrovnaná zvířata i u jiného druhu (s převládáním útlumového procesu nad vzrušivým), ale k tomu Pavlov poznamenává, že s takovým případem se ve svých experimentech neseťkali.

Při dalších pokusech se Pavlov se svým týmem zaměřil na skutečnost, že i jedinci náležející do jedné skupiny silných a vyrovnaných psů se od sebe odlišují. Někteří z nich byli snadno dráždiví a bystří a jiní se projevovali opačně. Ve svých laboratořích prováděli pokusy se zvlášť vyhraněnými představiteli těchto dvou skupin – psech „Bojovi“ a „Zolotistym“.

Došli k poznání, že rozdíl v jejich chování je na základě odlišné dynamiky nervových procesů a proto je nutné i jedince silné a vyrovnané ještě rozdělit do dvou podskupin. Vše výše uvedené Pavlov shrnuje do následujícího dělení typů:

1. typ slabý
2. typ silný – nevyrovnaný – nezdrženlivý
3. typ silný – vyrovnaný – klidný
4. typ silný – vyrovnaný – živý (Pavlov, 1952, s. 199-212).

„Vycházejíce z elementárnosti fyziologických základů klasifikace typů nervové soustavy, musíme uznávat tytéž typy obecně také u lidí. To jsou hlavní typy, přesně odpovídající starověké klasifikaci tak zvaných lidských temperamentů: melancholického, cholerickeho, flegmatickeho a sanguinického“ (Pavlov, 1952, s. 212). V souvislosti s reálnými typy vyšší nervové činnosti, které představují základní vzorce lidského chování, se Pavlov tímto zmiňuje o Hippokratovi. Nazývá ho řeckým géniem a nalézá v jeho klasifikaci styčné body se svými výsledky výzkumů. Pro Pavlova je Hippokratův melancholik stanoven na základě principu síly nervových procesů, protože pro tento temperament je charakteristická jejich slabost, špatná přizpůsobivost realitě a sklony k neurotismu. Ostatní temperamenty jsou proto již v kategorii silných typů a další dělení je na principu vyváženosti podráždění a útlumu. Cholerik je typický svým převládáním vzrušivého procesu nad útlumovým. Jedná se o typ silný, ale nevyrovnaný a také nezdrženlivý vzhledem ke své neschopnosti potlačení mimořádné výbojnosti a nedostatečného útlumu. Sanguinika a flegmatika od sebe výrazně odlišuje princip dynamičnosti. Silný, vyrovnaný a zároveň klidný typ značí temperament flegmatický. Sanguinický temperament je pro svoji pohyblivost nervových procesů typem silným, vyrovnaným a živým (Pavlov, 1952, s. 204-212).

Hippokratovsko-Galenovská klasifikace je založena na antické humorální teorii a pozorování, přesto Pavlov se svými výzkumy vyšší nervové činnosti dospěl k velmi podobným závěrům a sám se o Hippokratovi zmiňuje s patřičnou úctou. I když jsme v našem sledování vývoje názorů na temperament udělali několik pomyslných odboček k odlišným pojetím, opět jsme se vrátili k místu, od kterého jsme naši práci začali – ke klasické antické koncepci.

Pavlov zkoumal také četnost výskytu jednotlivých typů temperamentu u psů a zjistil, že je různá. Nejvíce se vyskytoval typ slabý – melancholický a živý – sanguinický, po nich co do

množství se objevoval typ nezdrženlivý – cholericový. Nejméně jedinců náleželo k temperamentu klidnému – flegmatickému (Pavlov, 1952, s. 212).

Na počátku kapitoly o Pavlovovi jsme uvedli, že spolu se svým týmem pracoval na experimentech, díky kterým bylo možno rozlišit základní typy vyšší nervové činnosti. A protože „*psychologicky je projevem typu vyšší nervové činnosti temperament a u Pavlova se tyto dva pojmy kryjí*“ (Hyhlík, 1977, s. 286), neměli bychom zde opomenout pro úplnost zmínit i další typy, ke kterým Pavlov dospěl v závěru svého života. Za primární rozdíl mezi lidmi a vyššími živočichy považoval druhou signální soustavu. Její vznik byl možný na základě vývoje společenské řeči sloužící k dorozumívání jedinců a stala se základem vzniku lidského abstraktního myšlení. Teorie o druhé signální soustavě Pavlova přivedla k přehodnocení, že již není možné vyšší nervovou činnost člověka klasifikovat jen na základě síly, rovnováhy a dynamičnosti nervových procesů, ale je třeba ji posuzovat z úhlu vztahu první a druhé signální soustavy (Linhart, 1953, s.18, 19). První signální soustavu charakterizuje smyslové vnímání, druhou manipulace s pojmy. Podle převahy té které soustavy Pavlov dospěl k následujícím typům již pouze specificky lidským:

- typ umělecký – převaha první signální soustavy; pro takového jedince je příznačné smyslové chápání skutečnosti, převaha smyslových dojmů a emocí s pochopením skutečnosti v celku, kompaktně, bez členění, se zvýšenou obrazností a problémy v analýze,
- typ myslitelský – dominance druhé signální soustavy; takového člověka charakterizuje sklon ke spekulaci s pojmy, skutečnost dělí, analyzuje, teoretizuje, zevšeobecňuje,
- typ střední – rovnováha obou soustav, podle Pavlova nejlepší stav u normálních lidí (Kohoutek, 2002, s. 68, 70).

Irmiš poukazuje na jistou dnešní analogii s individuální převahou mozkových hemisfér, kdy u typu intuitivního dominuje hemisféra pravá, u typu rozumového je to naopak hemisféra levá (Irmiš, 2007, s. 112, 113).

Jako většina badatelů, ani Pavlov se nevyhnul kritice svých názorů. Ačkoli Pavlovy výzkumy a závěry z nich měly ve své době nepopiratelný přínos vědě, v kontextu dnešních poznatků z oblasti neurofyziologie se již jeví jako zastaralé (Vágnerová, 2007, s. 221).

Tardy kritizuje Pavlova za umělé vytvoření pojmů, na jejichž základě vybudoval svoji typologii a vytvořil tak vlastní konstrukt. Doslova píše: „*Pavlovův pokus srovnat typy vyšší nervové činnosti s čtyřmi vulgárními temperamenty můžeme nechat jako nezdařený stranou*“

(Tardy, 1964, s. 131). Podle něho pojem „síla procesu podráždění“ je pro neurofyzologii neuchopitelný svojí podstatou, ke které nelze nic přiřadit. Ještě větší problematičnost je spojená s pojmy „síla procesu útlumu“ a „pohyblivost procesu podráždění a útlumu“. Je to způsobeno tím, že pokud se v neurofyzologii pracuje s pojmem „podráždění“, je potřeba jako jeho protikladu užívat pojmu „klid“, nikoli „útlum“, což je zavádějící. Dále nesouhlasí také např. s dělením na rozlišitelné typy, když ve vztahu k podstatě problému jde o různé hodnoty na stupnici (Tardy, 1964, s. 129-131).

„Původní Pavlova soustava se neosvědčila: její základní pojmy nebyly (viz. Tardy, 1964) dostatečně potvrzeny a v současnosti nemá praktický význam. Stala se však svou základní myšlenkou a svou metodologií, založenou na tvorbě podmíněných spojů, vlivným zdrojem dalšího bádání především v sovětské psychologii a v práci Eysenckově. Z Pavlovových žáků ji rozpracoval tvůrčím způsobem především Teplov a v šedesátých letech Nebylicin (1968)“ (Balcar, 1983, s. 93).

6.2 Vladimír Dimitrijevič Nebylicyn

Vladimír Dimitrijevič Nebylicyn (1930 – 1972) (Hartl, 1994, s. 287) na rozdíl od Pavlova nepovažuje temperament za projev vlastností vyšší nervové činnosti. Pro něho je to výraz projevu vlastností centrální nervové soustavy v psychice a chování v nejobecnějších znacích. Tyto vlastnosti jsou zejména odrazem síly podráždění a útlumu, motoriky, kolísavosti a dynamiky nervových procesů spolu s jejich celkovou vyvážeností.

„Temperament definuje jako dynamickou charakteristiku psychické činnosti, která nachází svůj výraz v tempu, rychlosti, rytmu a intenzitě psychických procesů a stavů“ (Blatný, 2003, s. 25). Domnívá se, že takové rysy nervové soustavy vznikají na základě řídicí činnosti mozkové kůry, zejména jejího frontálního laloku a dále retikulární formace a limbického systému. Nebylicyn za složky temperamentu považuje:

- emocionálnost – vznikající na základě fungování převážně frontálně – limbického systému, která určuje vznik a průběh citového prožívání, afektů a nálad; mezi její složky řadí citlivost, impulzivnost a emocionální labilitu,
- obecnou psychickou aktivitu – určenou činností frontálně – retikulárního systému, projevující se směřováním jedince k určitému individuálnímu vyjádření a osvojení vnější skutečnosti (Mikšík, 2003, s. 41); tato složka byla pro Nebylicyna

nejvýznamnější, vnímal ji jako souhrn podstatných individuálních znaků projevujících se na různé úrovni v oblasti např. rozumové, ale i sociální (Blatný, 2003, s. 25), s možným dělením na ještě další stupně a zaměření těchto projevů,

- motorickou komponentu – znaky typické pro pohybové vyjádření vnitřní dynamiky jedince, zejména ve spojení řečové a motorické soustavy (Mikšík, 2003, s. 42).

Poslední uvedenou složku motoriky Nebylicyn na základě pozdější revize své teorie zařadil do dimenze emocionality.

Nebylicyn považoval stejně jako Pavlov temperament za vrozený, ale na rozdíl od Pavlova za neměnný (Blatný, 2003, s. 25).

7 Psychologická pojetí temperamentu

7.1 Carl Gustav Jung

Dosud jsme se věnovali teoriím vycházejícím převážně z biologického odvození podstaty temperamentu a z něho pramenící ovlivňování chování a prožívání. To ale není jediný směr, kterým tvůrci koncepcí směřovali. Někteří autoři prvotní akcent nekladou na biologický základ temperamentu, i když ho nepopírají, ale věnují se především jeho psychologickému pojetí.

Primárně psychologické teorie temperamentu jsou formulovány na základě dvou principů. První vychází z racionálních konstrukcí, z logicky vyvozených koncepcí, které se snaží ověřit. Druhý směr se zakládá na zkušenostních poznacích, tyto empirické zdroje zobecňuje a uspořádává do soustav typologií (Balcar, 1983, s. 93). U různých autorů se uvedené principy různě kombinují, doplňují či některý z nich dominuje.

U psychologických koncepcí zabývajících se temperamentem těžko můžeme začít někým jiným než Carlem Gustavem Jungem (1875 – 1961). Jung byl švýcarský psychiatr a jeho formulace temperamentových typů vycházela z psychoanalytického přístupu – je pokládán za zakladatele analytické psychologie. Svoji teorii vybudoval nejen na základě klinických pozorování, ale také z rozsáhlých komparativních studií existujících typologií (Nakonečný, 1997, s. 355).

Jung podle směru zájmu, jungovskou terminologií řečeno – podle pohybu libida – rozlišil dva obecné typy zaměření osobnosti, resp. psyché. K tomu poznamenal: „*Je známo, že co se týče temperamentu přijímám dvě základní nastavení v návaznosti na typické rozdíly vytušené již mnoha lidoznalci, totiž extrovertované a introvertované zaměření*“ (Jung, 1996, s. 44). Zaměření u Junga znamená obrácení duševní energie určitým směrem. V případě obecných typů se jedná o směr, zvláštní postoj ve vztahu k objektu.

Zůstaneme-li u jungovského vyjadřování, pak typ introverta můžeme blíže objasnit jeho snahou neustále odejmout objektu libido, zamezit přílišnému vlivu objektu. Takový člověk je zaměřen na sebe sama – dovnitř. Jeho vnitřní svět má pro něho dostatečnou hodnotu, staví na svém subjektivním názoru, nemá potřebu navazování kontaktů s jinými.

Naopak extrovert se staví vůči objektu pozitivně a to až do té míry, že nechává objekt ovládat své subjektivní zaměření a neustále se k němu vztahuje. U tohoto typu člověka

převládá jeho orientace na vnější svět, je na něm značně závislý a nechává se jím ovládat, má potřebu sociálních kontaktů, staví na své objektivní zkušenosti.

Pro Junga jsou tyto dva obecné typy natolik protikladné, že je musí zřetelně rozpoznat i laik v oblasti psychologie, pokud na ně již byl jednou upozorněn. Protichůdnost obou typů je někdy více, někdy méně nápadná, ale je tu vždy a to nehledě na inteligenci člověka, jeho pozice a role ve společnosti, ani příslušnost k pohlaví. Dokonce i v rodině je možné najít jedno dítě extrovertní a druhé introvertní, ačkoli typ výchovy a prostředí raného vývoje je v zásadě totožné. Na základě toho Jung dedukuje, že taková orientace temperamentu není možná, pokud by se jednalo o vědomé a úmyslné zaměření jedince. Zaměření proto zřejmě vychází z nevědomého, instinktivního základu (Jung, 1996, s. 259-261). „*Protiklad typů proto musí mít jako obecný psychologický fenomén nějaké své biologické předchůdce*“ (Jung, 1996, s. 44). Podstatou toho je podle Junga snaha o přizpůsobení se. Jedinec se na základě svých vrozených individuálních dispozic snaží o psychologický způsob přizpůsobení na základě fyziologických příčin, které jsou zatím našemu poznání nedostupné. Biologickou podmíněnost zaměření také může dokládat skutečnost, že při násilném převrácení typu dochází k těžkému poškození zdraví organismu na základě silného vyčerpání (Jung, 1996, s. 261-263).

Protichůdnost obou typů ale ještě neznamená, že zaměření jednoho se vůbec nevyskytuje u druhého. Jak popisuje Jung, zaměření navenk a dovnitř se navzájem doplňují principem protikladů. Pokud je někdo na základě svého zaměření psychiky vědomě orientován navenek (vědomý extravert), potom je nevědomě zaměřen do svého nitra (nevědomý introvert) a naopak (Sheehy, 2005, s. 119).

Oba dva obecné typy Jung dále rozlišuje na osm typů podle přizpůsobení nebo orientace jedince na určitou u něho nejvíce diferencovanou duševní funkci (Jung, 1996, s. 259). Psychické funkce jsou pro něho racionální *myšlení* (rozumové hodnocení na základě poznatků, např. správné – nesprávné) a *cítění* (emocionální hodnocení, např. příjemné – nepříjemné), iracionální *čítí* (vnímání – percepce) a *intuice* (nevědomé vnímání) (Nakonečný, 1997, s. 355). Rozdílné dělení Jungových duševních funkcí nalézáme u Irmiše, který jako racionální funkce uvádí myšlení a vnímání, za iracionální prezentuje cítění a intuici (Irmiš, 2007, s. 132). Takové rozdělení ale v naší práci nemůžeme akceptovat, protože výše prezentovaná Nakonečného klasifikace je shodná s Jungovou (Jung, 1996, s. 276-365).

Racionální a iracionální se u jedince opět doplňuje na základě principu protikladů, což Jung považuje za základní komplementaritu mužské a ženské stránky psychiky. Je-li člověk vědomě racionální, pak je nevědomě iracionální a naopak (Nakonečný, 1997, s. 355).

U většiny jedinců je rozvinuta většinou pouze jedna nebo dvě psychické funkce, ideálním stavem by však bylo uplatnění všech čtyř (Sheehy, 2005, s. 119). Vzájemnou kombinací těchto funkcí Jung rozlišuje následujících osm typů temperamentu³:

- extrovertně myšlenkový – lze označit za empirika, jedince orientovaného na intelektuální závěry vycházející z jeho zkušenosti, z konkrétních objektivních fakt nebo obecně uznávaných myšlenek. Pokud si zformuluje životní názor a postoj, Jung používá označení „intelektuální formulí“, pak musí této formulí odpovídat jeho nazírání světa a musí se jí i celý svět sám o sobě podřizovat. Vše, co je s tím v rozporu, je v chápání takového jedince špatné. Vzhledem k mantinelům formule se takový člověk může pohybovat v rozmezí jedince užitečného pro sociální život, např. propagátora důležitých novot, až po polohu malicherného šťoury, rozumáře a samooprávněného kritika, který nejvíce tyranizuje zejména své nejbližší okolí. Vnímá-li takový člověk nesoulad mezi svojí formulí a vnějším světem, dochází u něho k pochybnostem, proti kterým bojuje fanatismem, „*neboť fanatismus není nic jiného než překompenzovaná pochybnost*“ (Jung, 1996, s. 290). Může jít o jedince rigidního, ale i pozitivního a tvořivého. „*Tento typ se podle mé zkušenosti vyskytuje hlavně u mužů, jako je myšlení vůbec funkcí, která svou povahou převažuje daleko spíše u muže než u ženy*“ (Jung, 1996, s. 291).
- extrovertně citový – realitu takový jedinec vnímá na základě cítění objektivně daného, zbaveného subjektivního faktoru. Jeho city jsou orientovány na základě toho, co je vhodné, ale nikoli jako výraz přetvářky či lži. Podle Junga jsou to city genuinní, tj. pravé, vrozené a jedná se o akt vpravení se (Einpassung). Takový člověk je schopen opravdově emočně vnímat krásno tam, kde je objektivně uznáváno. Snadno se ale může stát, že přílišným zaměřením na objekt propadne ve svém cítění pouhým konvenčním očekáváním a postojům, které často působí až nádechem jisté hysteričnosti. S tímto fenoménem Jung spojuje především ženy, které díky své

---

³ Popis typů je volnou citací ze stránek 259-365 (Jung, 1996), konkrétní čísla stránek jsou v této pasáži uváděna pouze u přímé citace.

výchově cit dozorují působením vědomí. Myšlení je vytěsněno do roviny nevědomí a to hlavně v situaci, kdy logika odporuje citu, který daného jedince řídí. Myšlení se stává jakýmsi plně ovládaným zajatcem citu zbaveným svéprávnosti. Takové myšlení je složkou nevědomí ve své nevypělé, zastaralé a negativní podobě.

Oba dva výše zmíněné typy se můžou jevit svým popisem těžko zařaditelné do kategorie „racionálních“. Jung proto vysvětluje svůj úhel pohledu, podle kterého k tomuto dělení dospěl a jeho podstata se uplatňuje samozřejmě i u ostatních typů. Jedince neposuzuje na základě jeho projevů navenek (v případě prvních dvou typů často nevědomě iracionálních), ale naopak podle jeho zaměření vědomí, které je v těchto případech korigováno rozumovým úsudkem. Vychází tedy z toho, jak jedinec vnímá a jak se na základě toho projevuje, jaká je jeho vlastní vědomá psychologie a ne jak se pouze prezentuje ostatním a ti ho pak podle toho subjektivně posuzují. V tom vidí Jung rozdíl své psychologie oproti Freudovi či Adlerovi.

- extrovertně percepční – je typem projevujícím se do krajnosti vyhraněným objektivním smyslem pro realitu. Proto se takoví jedinci často jeví okolí jako rozumní, vycházející ze skutečnosti a neovlivnění pro ostatní iracionální intuicí či pocitem. *„Ale ve skutečnosti jimi vůbec nejsou, jelikož podléhají vjemům iracionální náhody zrovna tak jako vjemům racionálního výskytu“* (Jung, 1996, s. 308). Jejich prožitek není podstatou pro utvoření si zkušenosti, ale pouze vodítko pro nový vjem. Opravdový život je pro ně vnímání a prožitky s tím spojené. Nemusí se ale vůbec jednat v jungovském vyjádření o „smyslné hrubce“, mohou to být lidé sympatičtí, dobří společníci, milovníci krásy a dobrého vkusu se schopností vystavět svůj požitek na vlastní percepci. Vjemy potřebují co nejsilnější a hmatatelně skutečné, vycházející z reálně vnímaného, oproštěné co nejvíce od vlivů mysli a citů. Může se ale stát, že u takového jedince dojde až k extrémní vazbě na objekt a ten je poté pouze zneužíván jako stimul ke vjemu. Nevědomí přestává plnit pouze svoji kompenzační roli a dostává se do protikladu v podobě projekcí na objekt vznikajících díky vytěsněné intuici. *„Když jeho zaměření dosáhne abnormní jednostrannosti, je v nebezpečí, že propadne sevření nevědomí ve stejné míře, v jaké visí vědomě na objektu“* (Jung, 1996, s. 311).
- extrovertně intuitivní – jedinec vyznačující se relativním vytěsněním myšlení, cítění a vnímání, jsou to pro něho méněcenné funkce. Snaží se dostat za běžné smyslové podněty, pod jejich povrch, kde hledá podstatu důležitého a tím jsou pro něho „možnosti“. Díky nim může plně uspokojit svoje tušení, svoji intuici. Intuitiv chápe vše jako pobídku proniknout pod vnější obal životních situací, které ostatní špatně

vnímají jako běžné, ale on v nich tuší mnohem víc a řeší je pak po svém. Jakmile ale k takovému řešení dospěje, to co ho zajímalo už pro něj nemá žádnou hodnotu, opouští to a hledá další možnosti jinde. Není to člověk, kterého by přitahovala stabilita a něco osvědčeného. To ho neláká, jen omezuje. Má svůj vlastní souhrn mravních zásad, ostatním se často jevící vůči okolí jako nemorální a bezohledný. Pokud ale není příliš sobecký, je takový člověk společnosti užitečný svojí schopností podpory nových začátků a vyhledáváním všeho, co slibuje možnosti pro budoucnost. Dokáže tím formovat i lidi kolem sebe, dodávat odvahu, probouzet v nich nadšení. To ale často mnohem déle vydrží okolí, než jemu samotnému. Stále jde dál, i když by mnohem užitečnější bylo dotáhnout věc do konce a získat za ni zaslouženou odměnu. Jeho nevědomí je srovnatelné s nevědomím percepčního typu, projevujícím se relativním vytěsněním myšlení a cítění a vznikem projekcí z potlačených skutečných vjemů.

U obou těchto typů je charakteristické jednání a chování na základě ničím neomezované síly vjemu vysoko nad úrovní rozumových názorů. Psychické funkce těchto typů nevycházejí z principu rozumu (jsou proto iracionální), orientují se v realitě na základě vjemu bez výběru úsudkem.

- introvertně myšlenkový – *„Tento typ je – jako jeho extrovertní obdoba – v rozhodující míře ovlivňován ideami, které však nepocházejí z objektivně daného, nýbrž ze subjektivního základu“* (Jung, 1996, s. 336). Tyto idey jsou u něho ale zaměřeny dovnitř a na rozdíl od extroverta má zájem na jejich prohloubení a nikoli rozšíření. V tomto smyslu je i těžké introverta poznat a porozumět mu. Zaměření na subjekt a ne objekt pocítují i ostatní lidé v jeho okolí. Často se cítí po boku takového člověka jako nežádoucí, rušící a odmítaná přítěž. Jedinec tohoto typu může působit vlídně, kultivovaně, mile, ale je to jen jakási obrana proti druhému, aby měl introvert klid na svůj svět a nebyl v něm rušen, nemusel o něj s nikým bojovat. Svě myšlenky nemá potřebu hlásat do světa a prosazovat, je přesvědčen o jejich správnosti a musí je tak jistě přijmout i ostatní. Když už je vypustí, domnívá se, že se prosadí samy, bez jeho propagování a zastání. Většinou se tak ale neděje, dotýčný je tím pobouřen a posiluje svoji orientaci dovnitř v opozici k nepřátelskému a nechápajícímu světu venku. Tím se jeho zahořklost prohlubuje a chování je stále negativnější. Širšímu okolí se jeví nepřátelsky, o to víc se vnitřně upíná na své nejbližší. Svoji špatnou schopností reálně posoudit objekt se dostává také do různých problémů ve vztazích, nechává sebou

manipulovat, bývá jinými zneužíván a poškozován. Mnohdy to ani nedokáže a nechce vnímat a reálně posoudit, jen aby nebyl rušen ve světě svých idejí.

- introvertně citový – je typ také obtížně postižitelný díky své zvláštní povaze citových procesů ovlivněných subjektivním faktorem. Podle Junga jsou hlavními představiteli tohoto typu opět ženy. Jedná se většinou o nenápadné, klidné, mlčenlivé a těžko rozklíčovatelné jedince s neschopností sdílet emoce objektu, často melancholického temperamentu. Z jejich zaměření na subjektivně orientovanou citovost vychází i postoje k druhým. Nesnaží se nikoho manipulovat, ovlivňovat, k něčemu nutit, což ve větší akcentaci vzbuzuje někdy až dojem lhostejnosti a chladnosti ve vztahu k ostatním. To se stává zejména v situacích výrazného působení objektu, který se příliš snaží zasáhnout do emocionálního vnímání tohoto typu. Díky své zdrženlivosti jsou považováni za jedince bez citu. Tím, že svoje city nestaví na odív a neprojevují je nijak výrazně, je hloubka jejich emocí nesprávně vnímána a často dochází k nedorozumění v nazírání na takového člověka. Jeho city jsou ale naopak velmi intenzivní a jdoucí do hloubky.
- introvertně percepční – jedinec je výrazně ovlivňován ve vnímání objektu svým subjektivním zaměřením. Díky své nevědomé dispozici působí již na prvotní smyslovou percepci, která se k němu tím nedostává ve své reálně čisté podobě, ale připojuje k ní vlastní subjektivní rozměr. Objekt se tak může stát při vnímání pouhým motivem, nikoli samotnou podstatou percepce. Subjektivní vjem u něho vyvolává odlišné vnímání, než jaké mají ostatní. Nedá se proto predikovat, jakou silou bude objekt na dotyčného působit a následnou reakci hodnotit standardními měřítky. Tím dochází k nesprávným interpretacím vnímání tohoto typu, k domněnkám, že je znehodnocen objekt a pro vnímání vlastně není potřeba. To je ale chybný názor, protože pro percepci je objektivní podnět nepostradatelný. *„Tato percepcie nezachycuje jako cosi rozhodujícího realitu objektu, nýbrž realitu subjektivního faktoru, totiž realitu praobrazů, které ve svém celku představují zrcadlový psychický svět“* (Jung, 1996, s. 351). Takový svět je druhým lidem někdy těžko pochopitelný, protože je pro ně nereálný a tím pádem nepoznatelný.
- introvertně intuitivní – člověk by se dal lapidárně charakterizovat coby od reality odtržený snílek, který se zaobírá hlavně nazíráním obrazů nevědomí. V produktivní formě to může být třeba plodný umělec nebo prorok národa. *„Introvertní intuice zachycuje obrazy, které pocházejí z a priori daných, tj. v důsledku dědičnosti*

existujících základů nevědomého ducha“ (Jung, 1996, s. 359). Tyto archetypy jakožto součást nevědomí dávají hloubku intuici, která ale takového jedince vzdaluje od konkrétní reality a okolí se jeví naprosto záhadným. Takové vize jsou většinou v jedinci jen v rovině nazírání, ale u morálně zaměřeného intuitiva dochází k hodnocení jejich významu. Ptá se pak sám sebe, co pro něho nebo svět znamenají a má-li je pojmout jako svoje poslání. Často ale při jejich realizaci zůstává nepochopený a nesrozumitelný, protože jeho vize mají podstatu symbolickou, subjektivně vnitřní, nikoli reálnou. Společně s typem percepčním jsou tyto dva druhy introvertů těžko chápány okolím, protože ze svého bohatého vnitřního života odhalují neradi jen velmi málo, i když mají pocit, že je tomu právě naopak. Nejsou sdílní a srozumitelní a ani jejich chování nepůsobí příjemným dojmem, aniž by tak činili záměrně. Takoví lidé to ve společnosti mají velmi těžké, protože dnešní svět si zakládá na komunikaci, které nejsou příliš schopni.

Na základní dělení Jungových osmi typů navázaly a dále je rozpracovaly Katharine Briggsová a její dcera Isabel McKelveyová-Myersová. Jejich indikátor typů je považován za jeden z nejpoužívanějších a nejvíce ověřených testů typu osobnosti (Sheehy, 2005, s. 120).

Podobně jako jiní autoři teorií temperamentu, tak i Jung upozorňuje, že čistých typů se v reálu nevyskytuje mnoho. Navíc kromě hlavní diferencované funkce ve vědomí konkrétního jedince určuje také kombinace s druhou funkcí sekundárního významu, která je již ale méně rozvinuta. Plní funkci komplementární a nesmí být v protikladu k funkci hlavní. Pro příklad takto nelze kombinovat myšlení a cítění, jejichž povahy jsou v zájemném protikladu. Pokud už ale takový jedinec je, jedná se o znak nekultivovaného, zaostalého duševního stavu. Myšlení může mít jako doplňkovou funkci intuici nebo percepci, tedy funkci takovou, která je ve své podstatě jiná, ale s primární funkcí se nevylučuje. Takovými kombinacemi v praxi vzniká mnoho dalších různých nuancí typů (Jung, 1996, s. 365-369).

Jungova specifikace zaměření na extrovertní a introvertní se stalo jedním ze základních pilířů náhledu na temperament. Je srozumitelné a běžně používané i laickou veřejností. Podobně jako antickou klasifikaci čtyř typů temperamentu přebrali tu Jungovu četní další autoři a tyto pojmy se objevují v mnohých textech věnujících se nejen temperamentu, ale i osobnosti jako celku.

7.2 G. Heymans a E. Wiersma

Dalším příkladem psychologického pojetí temperamentu, tentokrát s logicko-empirickým přístupem k vytvoření jeho struktury, je typologie Gérarda Heymanse a E. Wiersmy (Balcar, 1983, s. 93). Nizozemec Heymans byl profesorem psychologie na univerzitě v Groningách a Wiersma byl profesorem psychiatrie tamtéž (Marek, 1992, s. 470). Vycházeli ze studií duševních funkcí Angličana F. Jordana a rakouského psychiatra O. Grosse (Balcar, 1983, s. 93). Ten zavedl nové pojmy „primární“ a „sekundární“ funkce mozku. Primárním procesem označuje průběh duševního děje za účasti vědomí (bezprostřední zážitky). Pokud ale tento proces trvá a přitom vědomí minulo, jedná se o sekundární proces (Tardy, 1964, s. 127). „*Na př. nějaký zážitek působí dále, vykonává na nás jistý vliv, i když naň nemyslíme, a v tomto působení minulých dojmů v podvědomí jsou velké individuální rozdíly*“ (Souček, 1946, s. 58). Trvá-li intenzivní sekundární proces dlouho, dochází u jedince k zúžení vědomí, opakem takové situace dochází k rozšíření vědomí.

Výzkum uskutečněný na konci 19. století Heymansem a Wiersmou byl značně rozsáhlý, vycházel z více než 2500 dotazníků se zaměřením na 90 vlastností v šesti oddílech. Dotazníky vyplňovalo 400 lékařů na základě znalosti svých pacientů. Heymans v rámci této studie provedl rozbor také 110 bibliografií významných osobností (Tardy, 1964, s. 127). Na základě takto obsáhlého materiálu se jim analýzou podařilo stanovit tři základní dimenze temperamentu, kterými jsou:

1. emotivita – je kategorií, kterou převzali od Wundta. Vyjadřuje citovou vzrušivost, projevující se intenzitou a délkou emočního prožívání a odezvy v reakci na situaci a její labilitou či stabilitou,
2. stupeň odezvy – lze vysvětlit jako trvalost působení emocí korespondující s Grosseovou primární a sekundární funkcí. Jedná se o kontrast pomíjení a naopak dlouhého přetrvávání psychických dějů po jejich vědomém vnímání. Trvání zážitků je závislé na dispozici jedince a na síle podnětu. Jedinci s převahou primární funkce jsou impulzivní, aktivní, bezprostřední, žijí teď a tady, extroverti. Osoby s převažující sekundární funkcí působí vnitřně nejednotně, těžko a dlouze zpracovávají aktuální situaci, jsou více staženi do sebe, pomaleji se rozhodují, introverti,
3. aktivita – je přibližována jako síla vůle, volní vzrušivost, i když její původ v této teorii není autory objasněn. Je do ní zahrnována záměrnost jednání, vitalita, houževnatost jedince apod. (Smékal, 2002, s. 210, 211).

Kombinací těchto tří vlastností dospěli k osmi základním typům temperamentu:

- amorfni – člověk s mělkými city, povrchní, přizpůsobivý, nechá se ovládat a ovlivňovat, afektovaný, pletichář, nezáleží mu mnoho na sobě, ani ostatních, veselý a bezstarostný, dělá mu dobře obdiv, ale nic pro něj aktivně nepodniká,
- apatický – má rád svůj klid, je uzavřený, samotářský, vážný, nepotřebuje okolo sebe společnost, ani ji nevyhledává, málo ctižádostivý, roztěkaný, nepřesný, spolehlivý, zásadový, šetrný až skrblivý, postrádá nadšení pro cokoli,
- nervní – dráždivý, výbušný, často odporuje a rád kritizuje, náladový, nespolehlivý, zvýšeně senzitivní k podnětům, přehnaně fantazírující, neklidný, sklon k extrémnostem, nedotahuje plány do konce, značné kolísání výkonosti, nestálý ve vztazích, rád se baví,
- sentimentální – uzavřený s odstupem od ostatních, pod vlivem citu, často sklíčený, melancholický, psychicky zranitelný, věnuje se svému vnitřnímu světu a snění, nerozhodný, svědomitý, poctivý, ochotný pomáhat druhým, potřebuje jistotu a bezpečí,
- sangvinik – veselý, společenský, snadno navazuje vztahy, které ale nejdou do hloubky, s neutuchajícím nadšením pro vše nové, netruchlí nad nezdary, nedokáže se z nich většinou poučit, stále směřuje vpřed, impulzivní, lehkomyšlný, plytký, netrpělivý, neorganozivaný, touží po úspěchu,
- flegmatik – rozvážný typ, vyrovnaný, bez afektů, dobře ovládající emoce, tvořivý, se smyslem pro odpovědnost, spolehlivý, uskutečňuje své ideály, objektivní, systematický, s dobrou pamětí a velkým rozhledem, lpí na dodržování pravidel, někdy rigidní, laskavý,
- cholerik – energický, zbrklý, do všeho jde po hlavě, převážně veselý, někdy náladový, optimista, netrpělivý, dovede působit na ostatní svojí energií a nadchnout je pro věc, poněkud povrchní, ale praktický, city má silné, ale nestálé, nemá rád abstrakci, ale konkrétno a realitu, rychle se rozhoduje,
- pasionovaný – vášnivě zaujatý pro vše, s čím se ztotožní a vezme si za své, cílevědomý, vytrvalý, neuhýbá před povinnostmi, ovládá svoje city, nepotřebuje příliš ostatní, ale dokáže řídit a vést, nedůvěřivý až uzavřený, někdy má problém s přijetím nových myšlenek, čestný, spolehlivý, vytrvalý (Mikšík, 2007, s. 54-56).

Balcar tuto teorii pojmově i empiricky opět navazující na klasická pojetí temperamentu hodnotí jako zpracovanou vytríbeným způsobem a uvádí, že byla dále rozpracována především francouzskými typology. Na jejím základě byl i u nás v 70. letech vytvořen dotazník měření osobnostních vlastností (Balcar, 1983, s. 94, 95). Dotazník TE-ZA-DO (Temperamentově zaměřený dotazník) upravil a experimentálně ověřil Vladimír Smékal. Obsahuje kromě tří dimenzí Heymanse a Wiersmy ještě šest dalších: „*dvě dimenze jsou pomocné (šíře pole vědomí a polarita) a zbývající čtyři jsou dimenze zaměření (avidita⁴, smyslové zaměření, citlivost, rozumové zaměření)*. Dotazník je vhodný pro osoby starší 15 let. Standardizační údaje dosud nejsou k dispozici, test se užívá zatím převážně k výzkumným účelům“ (Svoboda, 2009, s. 347).

7.3 Joy Paul Guilford

V kapitole věnované psychologickému výkladu pojetí temperamentu má své místo rovněž koncepce Joy Paul Guilforda (1897 – 1987). Také by bylo možno jeho ambiciózní projekt (zveřejněný roku 1959) zařadit do kategorie „vícedimenzionálních teorií temperamentu“ spolu s výše popsanou prací Heymanse a Wiersmy, pokud bychom takové rozdělení jako např. Smékal užívali (Smékal, 2002, s. 214).

Od čtyřicátých let 20. století prováděl Guilford rozsáhlý výzkum pomocí dotazníků a vytvořil tabulku jednotlivých složek temperamentu srovnatelným principem s Mendělejevovou periodickou soustavou prvků. Dotazníky sestavil spolu s kolegou W. S. Zimmermanem a prvním z nich byl tzv. inventář faktorů STDCR zkoumající tyto dimenze:

S – sociální družnost - osamocenost

T – myšlenková impulzivita - introverze

D – pesimismus – veselost

C – emoční labilita – stabilita

R – bezstarostnost – sebekontrola

Druhý dotazník známý jako GAMIN se týkal rysů:

---

⁴ Avidita – v psychologii chtivost, lačnost, hromadění, získávání pro sebe (dostupné z www.slovnick-cizich-slov.abz.cz).

G – obecná aktivita

A – sebezprosažení – bojácnost

M – maskulinita citů – feminita citů

I – sebedůvěra – pocity méněcennosti

N – nervozita – klid

Třetím dotazníkem byla měřena věcnost, přátelskost a tolerance.

Guilford předpokládal, že každý člověk má ve svém temperamentu výše uvedené faktory zastoupeny, liší se pouze jejich sycením. Vymezil je vždy v rozsahu dvou pólů, ke kterému se jedinec individuálně přibližuje (Kohoutek, 2002, s. 64, 65).

Takto získané temperamentové dispozice lze rozdělit podle Guilforda do tří kategorií na základě způsobu zaměření chování. První je oblast chování v obecné rovině, druhá se týká emočních projevů a třetí vymezuje sklony k určitému typu sociálního chování (Vágnerová, 2007, s. 221, 222).

Nejprve si stručně shrneme temperamentové dispozice vztahující se k chování obecně:

- sebedůvěra – pocity méněcennosti: určují, jak se jedinec chová v prostředí, jak sám sebe akceptuje. Člověk s pocity méněcennosti je nespokojený sám se sebou, často egocentrický, působí nejistě, potřebuje si dokazovat svoji cenu. Na opačném pólu jsou lidé, kteří si věří a mají představu o své akceptovanosti,
- bdělost – nevšímavost: vztahuje se k Jungově extroverzi a introverzi a vyjadřuje dispozici udržovat kontakt s okolím, nestát stranou,
- impulzivita – uvážlivost: se vztahuje ke schopnosti reagovat bez rozmyslu („dříve mluví, než myslí“) nebo naopak nejprve reakci zvážit, rozmyslet s „chladnou hlavou“,
- sebeomezování – bezstarostnost: vyjadřuje protichůdnost respektu k pravidlům, ovládnutí se, zásadovosti proti lehkomyšlnosti, nekoncepčnosti sebe sama, povrchnosti,
- objektivita – hypersenzitivita: určuje jedince přecitlivělého, téměř vše vztahujícího na sebe nebo naopak člověka věcného, realistického, praktického.

Dále v rovině emočních dispozic se jedná o kategorie:

- veselost – deprese: depresivní jedinec je sklíčený, utrápený, úzkostný, má strach, je ve stresu, ztrácí jistotu v kohokoli a cokoli, nevidí naději v budoucnosti. Tento druh deprese Guilford ale odděluje od patologické endogenní deprese,

- emoční nezralost – zralost: určuje citovou zralost dospělého člověka oproti reziduální dětinské nevyzrálosti emocí,
- nervozita – klidnost: zde je na jednom konci člověk podrážděný, napjatý, neschopný se uvolnit, často s neurotickými návyky a na druhém vyrovnaný, koncentrovaný, uvolněný,
- stabilita – cykloidnost: jedná se o stálost a vyrovnanost převažujícího emočního ladění,
- nesmělost – vnitřní jistota: jsou určovány dispozicí jedince k plachosti, ostychu, vztahovačnosti, konvenčnosti ze strachu nelišit se nebo naopak sebejistotou a důvěrou v sebe sama.

V oblasti sociálního chování Guilford rozlišil dimenze:

- ascendance (nadřazenost) – bojácnost: lze podle Guilforda také popsat jako vztah dominance – submise, ale na rozdíl od submisivního nemá málo ascendentní jedinec snahu nutně se podrobovat jiným, být závislý, což lépe vyjadřuje slovo bojácnost. Nadřazenost zde není spojována s agresivností, ale dnešní terminologií bychom ji mohli označit za asertivitu,
- družnost – soběstačnost: družný člověk potřebuje společnost okolo sebe, kontakty s jinými, je na nich závislý. Soběstačný jedinec svůj čas nejlépe plánuje sám, necítí se osamocen, když není ve společnosti, dovede se sám zabavit,
- sociální iniciativnost – pasivita: označuje společenské vymezování se jedince mezi druhými, do jisté míry se odraží i v jeho akceptování a oblíbenosti druhými,
- přátelskost – hostilita: zde proti sobě stojí družnost, radost z kontaktů s jinými, chuť k jejich navazování, potřeba mít přátele a tendence k nepřátelství, nevraživosti, agresivnosti, opovrhování jinými,
- tolerance – kritičnost: předurčuje člověka k nadhledu, snášenlivosti a akceptování chyb druhých nebo naopak sklonu neustále ostatní z něčeho podezírat a hledat chyby za každou cenu (Smékal, 2002, s. 215-217).

Guilford tímto vytvořil přímo matici primárních temperamentových faktorů a „*podařilo se mu zmapovat základní oblast formální dynamiky činnosti a její vnitřní podmíněnosti v reprezentativním vztahovém rámci*“ (Smékal, 2002, s. 214).

Sám Guilford poukazuje ale na možnou neobjektivnost dat zpracovaných ve svém výzkumu, pocházely totiž ze sebeposuzujících dotazníků respondentů a ne z objektivních testů a tím mohlo u nich dojít k subjektivnímu zkreslení.

Tardy hodnotí Guilfordovo třídění jako dosti umělé a považuje dotazníkovou metodu taktéž jako ne příliš vhodnou ke sběru dat pro tak rozsáhlý projekt. Má také výtky k přehlednosti získaných poznatků, kdy je vytvořeno příliš mnoho dimenzí. Za více praktické považuje výzkumy s menším množstvím temperamentových faktorů (Tardy, 1964, s. 144).

8 Snaha o sjednocující koncepci

8.1 Hans Jürgen Eysenck

Různé přístupy a koncepce v oblasti temperamentu se snažil ve své době shrnout a utřídit Hans Jürgen Eysenck (1947, 1960, 1969 a později) (Smékal, 2002, s. 196), proto je těžké rozhodnout, do které kategorie pojetí temperamentu lze jeho model zařadit (Balcar, 1983, s. 95). Eysenck (1916 – 1997) se narodil v Německu, kde absolvoval i své středoškolské studium, po kterém se původně snažil studovat na Londýnské univerzitě teoretickou fyziku. Takové zaměření zřejmě ovlivnilo i jeho pozdější výzkumnou činnost a používané metody. Na svůj plánovaný obor nebyl přijat a místo toho vystudoval psychologii a již v Anglii zůstal (Sheehy, 2005, s. 66).

Ve své psychologické praxi se věnoval studiu osobnosti za pomoci psychometrických metod. Vycházel z Jungovy typologie (introverze – extraverze), ačkoli ji pokládal za spekulativní a kritizoval ji (Nakonečný, 1997, str. 356). Dále se opíral o výzkumy Pavlova a jeho poznatky spojené s činností vyšší nervové soustavy (excitace – inhibice), o neobehavioristickou Hullovu teorii učení, částečně i Kretschmerovu typologii a Hippokratovo temperamentové dělení, vše ještě obohacené o vlastní zkušenosti z klinické praxe (Mikšík, 2007, s. 44).

Ve výzkumech prováděl vyhodnocování výsledků na základě statistického zpracování faktorovou analýzou. „*Faktorová analýza zkoumá korelace mezi velkým počtem vlastností a redukuje je na menší počet základních dimenzí či faktorů – jde o něco podobného jako redukce všech barev viditelného spektra na tři základní barvy*“ (Sheehy, 2005, s. 67). Takovým způsobem dospěl ke třem temperamentovým vlastnostem (třetí doplnil až později), které ověřil jako na sobě nezávislé a které jsou vzájemnou kombinací základem rozdílů v individualitách lidské psychiky a projevech chování (Cakirpaloglu, 2012, s. 69):

- introverze – extraverze: na rozdíl od Junga tyto pojmy nepoužívá ve smyslu zaměření životní energie, ale jako způsoby chování. Zároveň je pojímá bipolárně, kdy jedinec spočívá buď v bodě jejich relativní vyrovnanosti nebo jeden převládá. Každý se tak nachází v určitém místě mezi těmito dvěma krajními póly. Neinterpretuje je tedy jako Jung kompenzačně na úrovni vědomí – nevědomí (Balcar, 1983, s. 95, 96). Psychofyziologicky Eysenck vykládá tyto faktory na základě různé síly a rychlosti při

excitaci (spolu s rychlostí jejího odeznívání) a inhibici. Jedinci se slabou a pozvolnou excitací nebo s rychlou a silnou inhibicí mají sklon k extravertnímu typu chování, v případě psychických problémů jsou predisponováni k hysterickým nebo psychopatickým formám chování. Introverti naopak vykazují rychlou a silnou excitaci nebo pomalou a slabou inhibici, mají náchylnost k obsedantním, fobickým a anxiózním reakcím (Irmiš, 2007, s. 104).

- *extravert* je podle Eysencka živý, společenský, s množstvím přátel, není rád sám, má potřebu komunikace s ostatními, vrhá se do všeho, leckdy bez rozmyslu, je impulzivní, potřebuje stále nové podněty, změnu, je bezprostřední, veselý, optimistický, lehkomyšlný, pohotový v hovoru i k činnosti, city neudrží vždy pod kontrolou, může být agresivní, často nespolehlivý,
- *introvert* je oproti tomu rezervovaný, rozvážný, se sklony k hloubání a sebepoznávání, nevyhledává příliš společnost, má jen několik nejbližších přátel, je zaměřený na morální a etické hodnoty, vyhovuje mu klid a rád s plány dopředu určenými, nemá rád impulzivnost a agresi, je laděný spíše pesimisticky, kontroluje svoje emoce, hněv v něm dlouho doznívá, je spolehlivý (Balcar, 1983, s. 95),
- neurotismus: pojem lze vysvětlit jako emoční labilitu – stabilitu a byl taktéž převzat z Jungovy terminologie. Nejedná se již o faktor bipolární jako v předešlém bodě, ale je určován jednosměrně – labilita je podmíněna mnoha neurotickými příznaky, stabilita žádným. Nejedná se ale o synonymum neurózy, netýká se pouze duševně nemocných, i když při vysokém stupni lability je predispozice k neuróze vysoká (Blatný, 2010, s. 32). Tuto dimenzi Eysenck vymezil na základě činnosti viscerálního mozku a autonomního nervového systému (Irmiš, 2007, s. 105). Stabilita se vyznačuje emocionální stálostí, psychickou vyrovnaností a odolností, nezdolností jedince a jeho osobní integrovaností. Labilita je určována úzkostností, podrážděností, citovou nestálostí, neklidem, náladovostí, dezintegrovaností jedince, pocity méněcennosti, rigidním způsobem chování, psychosomatickými problémy (Mikšík, 2007, s. 44, 45),
- psychotismus: tento faktor Eysenck doplnil jako poslední a vycházel zde z Kretschmerova předpokladu, že temperamentové vlastnosti jedince jsou predikcí určité, pro něho typické formy duševní nemoci s plynulým přechodem normalita – psychopatie – psychóza. Opět se jedná o unipolární vymezení se znaky poruchy na jednom pólu a jejich absencí na straně druhé (Blatný, 2010, s. 32). „*Psychoticismus je*

možné označit jako dimenzi sociální adaptibilita (přijetí běžných norem chování, přizpůsobivost, empaticnost, citlivost, ztotožnění s rolí ve společnosti) – neadaptibilita (lhostejnost ke konvencím, ignorování sociálních norem, emoční plochost, potřeba vzrušení, vyhledávání neobvyklých podnětů, nestálost, agresivní jednání, asociální aktivity, přejímání dogmatických a extrémních názorů). Jde o komplex vlastností, které se nějakým způsobem vztahují ke schopnosti přizpůsobení společnosti“ (Vágnerová, 2010, s. 99, 100).

Výskyt v populaci u prvních dvou faktorů odpovídá Gaussově křivce normálního rozložení. V případě psychoticismu tomu ale tak není, tvar křivky je nesouměrně zkosený (Vágnerová, 2010, s. 99, 100).

Díky ověřené nezávislosti lze introverzi – extraverzi a neurotismus umístit do grafu s ortogonálními osami a získat tím čtyři kvadranty vymežující temperamety shodné s rozdělením klasické antické teorie (viz. obr. 4 v příloze). Můžeme tak z tohoto grafu odečítat, že labilní extravert odpovídá cholericovi, labilní introvert melancholikovi, stabilní extravert sangvinikovi a stabilní introvert flegmatikovi.

V praxi se využívá k zařazení do jednotlivých kvadrantů a tím určení temperamentů dotazník EPI, v české verzi EOD – Eysenckův osobnostní dotazník (Mikšík, 2007, s. 45).

Eysenckova snaha o integraci v oblasti struktury temperamentu na základě psychometrického pojetí zpracovaného pomocí faktorové analýzy také není přijímána zcela bez výhrad. Balcar jí vytýká nedostatečnou hloubku teoretického propracování narozdíl od autorů, ze kterých čerpá a také poměrně vratký základ teoretických modelů (Balcar, 1983, s. 98). Říčan poukazuje na Eysenckovu ctižádost dokázat, že temperamentové faktory mají zřetelný tělesný základ. Biologickou podstatu toho hledal ve způsobu fungování nervového systému, kde se mu ale nepodařilo vše přesvědčivě ověřit a jeho úsilí bylo překonáno jinými výzkumy (Říčan, 2010, s. 71). Přesto je jeho práce hodnocena kladně vzhledem ke své šíři záběru a metodické vynalézavosti a také proto, že jeho dvě hlavní dimenze temperamentu se shodují s výsledky jiných psychometricky založených výzkumů (zejména „Big five“ – pětifaktorový model osobnosti), které faktorovou analýzou dostávají jako faktory vyšších řádů shodně extraverzi a neuroticismus a tím dokazují empirické opodstatnění Eysenckova a samozřejmě také Jungova pojetí (Blatný, 2010, s. 33, Balcar, 1983, s. 98). Irmiš k tomu uvádí, že u mechanismů extraverze a emocionální stability byly přeci jen prokázány biologické základy (Irmiš, 2007, s. 101), čímž se podařilo potvrdit, že Eysenckova snaha o doložení

tělesného základu alespoň některých jeho faktorů temperamentu nebyla zbytečná a neopodstatněná.

9 Koncepce obsahující neurofyziologické a psychofyziologické hledisko

9.1 Jeffrey Alan Gray

Jedním z kritiků Eysenckových temperamentových dimenzí extraverte a neuroticismu byl Jeffrey Alan Gray (1934–2004). Tento Eysenckův žák postavil svoji koncepci temperamentu na rozsáhlém výzkumu na zvířatech v oblasti neurofyziologie, farmakologie a biochemie. Do svého přezkoumání Eysenckovy teorie zahrnul také poznatky o učení a podmiňování, zejména ve vztahu k odměně a trestu. Díky tomu Gray např. zjistil, že senzitivněji reagují na přítomnost trestů introverti oproti extravertům. Ti jsou naopak mnohem citlivější k odměně a nepřítomnosti trestů. Celková citlivost vnímání ve vztahu k odměně a trestu koreluje s úrovní neuroticismu přímou úměrností. Na základě těchto poznatků došel Gray k závěru, že v případě extraverte a neuroticismu se jedná až o druhotné rysy, jejichž výchozím základem jsou temperamentové dimenze „úzkost“ (anxiety) a „impulsivita“ (Blatný, 2010, s. 33, 34).

„Úzkost je definována jako citlivost k podnětům trestu, nepřítomnosti odměny a novosti či neobvyklosti. Vysoká míra úzkosti je tedy podmíněna vysokou citlivostí k těmto stimulům. Impulsivita je definována jako citlivost k podnětům odměny a nepřítomnosti trestu: vysoká míra impulsivity je determinována vysokou citlivostí k těmto stimulům“ (Blatný, 2010, s. 34).

Gray svými výzkumy dospěl k poznání, že dimenze temperamentu nemají stejný biologický základ. Jde o dva neurofyziologické systémy:

- BIS systém („Behavioural Inhibition System“) – inhibuje chování, jeho činnost je spojována se stavy úzkosti a větší labilitou autonomního nervového systému. Ovlivňuje negativní emoční ladění a je spojován s neuroticismem (Vágnerová, 2010, s. 55). Za jeho anatomický základ Gray považuje mediální septální systém, hipokampus, orbitální kortex a kaudální nucleus (Irmiš, 2007, s. 108),
- BAS systém („Behavioural Approach System“) – aktivizuje chování a je biologickým základem impulsivity. Zprostředkovává reakce na pozitivní podněty spojené zejména s odměnou (něčím příjemným) a má vliv na extravertní pozitivní emoční ladění a s ním spojené vnímání a chování – zejména optimismus (Vágnerová, 2010, s. 55).

Anatomicky se zřejmě jedná o septální oblast, svazek vláken laterálního hypothalamu a laterální hypothalamus (Irmiš, 2007, s. 108).

Gray později připojil k dimenzím „úzkost“ a „impulzivita“ ještě další – „defenzivnost“. Jedná se o třetí neurofyziologický systém F/FLS („Fight/Flight system“), který u jedince rozhoduje, zda v případě negativního podnětu dojde k reakci typu útok (obránná agrese) nebo únik (Blatný, 2010, s. 34, 35). Anatomicky ji Gray předpokládá v oblasti amygdaly, části mediálního hypothalamu a šedé hmotě středního mozku (Irmiš, 2007, s. 108).

V kritice Grayovy teorie se odrazil fakt, že všechny tři systémy jsou pouze předpokládáné a neurofyziologicky je nelze přesně určit. Od 70. let minulého století, kdy Gray pracoval na své koncepci, bylo provedeno mnoho neurofyziologických výzkumů, na základě kterých byla korigována i jeho teorie. Zjistilo se, že oba systémy jsou mnohem složitější konstrukty, než Gray předpokládal a týkají se nejen temperamentových, ale i kognitivních aspektů osobnosti (Vágnerová, 2010, s. 55-58).

Této teorii je také vytýkáno, že byla vystavena zejména na výzkumech zvířat a nebylo tak možno spolehlivě ověřit její platnost v souvislosti s lidskými temperamenty. Navíc i Eysenck ji zhodnotil jako velmi podobnou své vlastní teorii a tudíž mnoho nového nepřinášející (Blatný, 2010, s. 35).

Ať jsou koncepce pánů Eysencka a Graye jakkoli kritizovány, jejich základ a zpracování jsou natolik podnětné, že se staly výchozím materiálem pro některé jiné badatele v oblasti temperamentu a bezesporu posunuly další zkoumání kupředu. Grayův vztažný rámec pojetí temperamentu je navíc příkladem další změny směru názorů na podstatu temperamentu a přesunu výzkumů v současnosti do asi nejvíce aktuální oblasti, jakou neurofyziologie bezesporu je.

9.2 Jan Strelau

Jedním z těch, koho teorie vytvořené Eysenckem, Grayem, ale také i Pavlovem a jeho následovníky významně ovlivnily, je polský psycholog Jan Strelau (*1931) (Irmiš, 2007, s. 117). Strelau svoji koncepci nazval „regulační teorií temperamentu“ („Regulative theory of temperament“) na základě vymezení hlavních dispozic, které usměrňují veškeré chování. Jsou to „aktivita“ (týkající se jedince samotného) a „reaktivita“ (vznikající na základě vnějších

podnětů). Obecně se tyto jeho dimenze také vymezují jako inhibice – desinhibice, resp. sebeovládání – nekontrolovanost a jsou obsaženy i v koncepci např. A. Elliota a T. Trashe (Vágnerová, 2010, s. 71), se kterou se seznámíme v následující části.

Zprvu Strelau zkoumal tyto dva energetické faktory (aktivita, reaktivita). Reaktivitu chápe jako individuální schopnost různě intenzivní reakce na vnější podnět. Tato schopnost spočívá v úrovni aktivovatelnosti (arousability). Vysokým stupněm aktivovatelnosti se vyznačují jedinci reaktivní, tzn. zvýšeně citliví na podněty a zároveň krátce reagující. Na druhém pólu jsou jedinci s nízkou úrovní aktivovatelnosti, s nízkou reaktivitou. Tedy takoví, kteří mají nižší citlivost vůči podnětům, ale reakce jsou u nich dlouhodobější.

Reaktivita se také podílí na stimulaci chování jedince, které je ovlivňováno právě aktivitou. Ta určuje u tohoto chování jeho rozsah a zaměření vzhledem k danému stimulačnímu významu.

Později svoji teorii Strelau přehodnotil a rozšířil na základě teoretického rozboru a rozsáhlého psychometrického výzkumu (Blatný, 2010, s. 35, 36). Temperament definoval jako „základní, relativně stálé osobnostní rysy, vyjádřené především ve formálních (energetických a temporálních) charakteristikách reakcí a chování. Tyto rysy jsou přítomné od raného dětství a mají svou obdobu u zvířat“ (Blatný, 2010, s. 36). Strelau temperamentové vlastnosti vnímá jako vrozeně dané, nicméně částečně ovlivnitelné zráním jedince a vlivy prostředí.

Ve své revidované verzi uvádí šest rysů struktury temperamentu:

1. čilost – schopnost rychlosti a změny reakce v návaznosti na podnět,
2. perseverace – tendence pokračovat v chování po skončení působení podnětu,
3. senzorická senzitivita – citlivost reakce i na nízké hodnoty podnětů,
4. emocionální reaktivita – vyznačuje se vysokou emocionální senzitivitou a nízkou odolností,
5. odolnost – schopnost odpovídajícím způsobem reagovat na silně nebo dlouhodobě působící zátěž,
6. aktivita – schopnost stimulace vnitřně řízeného chování.

Uvedené rysy byly na základě genetické studie dvojčat ověřeny jako převážně dědičné. Jedná se o faktory prvního řádu a není vyloučena jistá možnost závislosti mezi některými z nich. Strelau předpokládá, že temperamentové vlastnosti jsou dány na základě neurofyziologických nebo biochemických systémů a jejich činnosti. Celý tento mechanismus

označuje jako tzv. „neuroendokrinní individualitu“ regulující chování jedince a jeho adaptaci v prostředí (Blatný, 2010, s. 36).

9.3 A. Elliot a T. Trash

Grayova teorie se stala odrazovým můstkem také pro A. Elliota a T. Trashes, kteří poslední verzi své koncepce zveřejnili v roce 2008 a jedná se tedy o jednu z nejnovějších. Vycházejí z Grayových neurofyziologických systémů BIS a BAS a navazují na práce A. Tellegena, D. Watsona a L. Clarka. Ti shodně za složky temperamentu považují dispozici ke kladnému emočnímu prožívání, dispozici k zápornému emočnímu prožívání a dimenzi odbržděnost – sebeovládání.

Elliot a Trash nazvali svoje pojetí temperamentu jako „approach – avoidance teorie“, jejíž základem je protichůdná tendence přiblížení a vyhýbání se jedince situaci či podnětu. Tyto temperamentové dispozice ovlivňují reakce člověka a následně se projevují v jeho chování. Pokud u jedince převládá sklon k přiblížení, jde o neurobiologickou senzitivitu k pozitivním podnětům, která dotyčného aktivizuje. Opakem jsou lidé s tendencí k odtažitosti podmíněné neurobiologickou vnímavostí k negativním podnětům. Podněty samy o sobě negativní být nemusí, ale tito jedinci je takto subjektivně vyhodnocují a díky tomuto sklonu je jejich chování k podnětům inhibované (Vágnerová, 2010, s. 71, 72).

„Pozitivní hodnocení a z něho vyplývající tendence k přiblížení je spojena s aktivitou levé prefrontální kůry, negativní hodnocení a s tím související tendence k odtažení je spojena s aktivitou pravostranné prefrontální kůry“ (Vágnerová, 2010, s. 72).

Uvedené temperamentové sklony mají pro člověka adaptační význam, pomáhají mu rozlišovat podněty. Také se podílí na senzivitě vůči novým a neznámým podnětům a schopnosti na ně individuálně reagovat a tím se adaptovat v prostředí (Vágnerová, 2010, s. 72).

9.4 Marvin Zuckerman

Na první pohled z „jiného soudku“ se může zdát teorie Marvina Zuckermana (*1928). Vychází ze zkoumání temperamentového rysu potřeby nových a silných zážitků. Tato touha

po vzrušení a nebezpečí bývá často spojována s impulzivitou. Takoví jedinci mají rysy impulzivních osob s převažujícím Grayovým BAS systémem a proto je jasné, že i tato teorie má vztah k předešlým výzkumům (Irmiš, 2007, s. 118). Autor navíc buduje temperamentový model na základě neurofyziologických poznatků.

Zuckerman nazval svoji koncepci výstižně „hledání vzruchu“ (sensation seeking). Vychází z poznání, že jsou dány individuální rozdíly v potřebě stimulace a také její intenzitě. Na jedné straně jsou lidé, kteří bez problémů zvládají rutinní činnost a velké změny či vzrušení je nepřitahuje. Na opačném pólu se nacházejí jedinci se silnou potřebou, až bažením po nových, neobvyklých a intenzivních zážitcích – to jsou hledači „sensation seeking“. Ke své stimulaci a dostatečnému vzrušení potřebují velmi silné podněty, protože na ty běžné se rychle adaptují a dostatečně je již neuspokojují (Vágnerová, 2010, s. 77, 78).

Při „hledání vzruchu“ jsou takoví jedinci schopni podstupovat nejrůznější, často až extrémní rizika, ať už v oblasti sociální nebo jiné, kde je ale také velká pravděpodobnost způsobení si vážného zranění či smrti.

Zuckerman svoji teorii dlouhodobě revidoval a doplňoval o nové poznatky. Původně temperamentový rys „hledání vzruchu“ považoval za jednodimenzionální, později u něj rozlišil čtyři faktory na základě druhu a síly podnětu:

- vyhledávání dobrodružství (Thrill and Adventure Seeking) – je určeno silným dychtěním po fyzickém prožitku neobvyklého rázu a síly. V současné době se zážitky tohoto typu označují jako „adrenalinové“ a jsou vyhledávány nejen pro konkrétní prožitek, ale také pro samotný fakt, že jsou rizikové a nebezpečné,
- vyhledávání zážitků (Experience Seeking) – je spojeno s vyvoláváním a získáváním dojmů a pocitů prostřednictvím myšlenkové činnosti na základě např. nekonvenčního stylu života, navazování kontaktů se zvláštními a výjimečnými lidmi, cestováním, uměleckými zážitky apod.,
- disinhibovanost (Disinhibition) – jde o sklon ke ztrátě sociálních zábran („žít naplno“ bez ohledu na následky) se silným biologickým základem. Projevuje se užíváním alkoholu a jiných návykových látek, gamblerstvím, sexuální promiskuitou, agresí apod. U takového jedince hrozí ve zvýšené míře možnost asociálního až kriminálního chování,
- náchyllost k nudě (Boredom Susceptibility) – souvisí s averzí ke stereotypu, ať už v činnosti nebo vztazích. Takto predisponovaní jedinci mají problémy s jakoukoli

rutinní činnosti, ale i neměnným prostředím a také se vztahy s ostatními lidmi, které je děší při svojí stabilitě. Tím samozřejmě ovlivňují nejen život svůj, ale i svého okolí (Blatný, 2010, s. 37).

Kromě spojení s impulzivitou má vyhledávání vzrušení kladnou korelaci k extraverci. (Irmíš, 2007, s. 118). Zde si nemůžeme odpustit poznámku o možné souvislosti Zuckermanova „hledání vzruchu“ a Jungova „extrovertně percepčního typu“: *„Na nižší úrovni je tento typ člověkem hmatatelné skutečnosti, ... jeho stálým motivem je vnímat objekt, mít vzrušující vjemy a pokud možno užívat“* (Jung, 1996, s. 308). Dále ve vztahu k objektu Jung uvádí, že může za určitých okolností (kdy vnímající subjekt mizí za vzrušujícím vjemem) dojít až k jeho znehodnocení: *„Je hanebně a ničemně znásilňován a využíván, poněvadž se ho užívá vlastně už jen jako popudu ke vjemu. Vazba na objekt je dohnána do krajnosti.“* (Jung, 1996, s. 310). Jedná se pouze o naši domněnku, ale možná se Zuckermanovi u extrémní vyhraněnosti tohoto Jungova typu podařilo na neurofyziologickém základě (viz. dále) postihnout to, co Jung vnímal psychologickým pohledem na temperament. Jung uvádí různé příklady ze spektra takového typu lidí a pokud by tvořil svoji teorii v současnosti, možná bychom si v jeho díle počítali i o vyznavačích adrenalinových sportů.

„Zuckerman obecně předpokládá, že dimenze „sensation seeking“, která lehce koreluje také s hypomanií, má negativní korelaci k monoaminoxidáze a endorfinům. Domnívá se, že může mít vztah k mozkové struktuře kontrolující odměnu“ (Irmíš, 2007, s. 118). Jedná se o oblasti odměny limbického systému a jeho regulace hladiny katecholaminů noradrenalinu a dopaminu. Jedinec se silnou potřebou „hledání vzruchu“ má nízkou hladinu dopaminu. K podobným závěrům dospěl i C. Cloninger, s jehož nejen neurobiologickým modelem temperamentu se nyní seznámíme (Blatný, 2010, s. 37).

9.5 Claud Robert Cloninger

Americký psychiatr Claud Robert Cloninger (*1944) ve své temperamentové koncepci integruje dosavadní teorie a vytváří tak klasifikaci biopsychosociální, ukotvenou na pevných psychometrických a neurofyziologických základech (Smékal, 2002, s. 224, 225).

Cloninger vychází z obecného pojetí temperamentu a jeho dimenzí, které tvoří složky osobnosti na biologickém základě, jsou převážně dědičné, vývojově stabilní, těžko ovlivnitelné, rozpoznatelné již od raného dětství a týkají se emocionality. Všechny tyto znaky

splňují i jím popsané dimenze. Jedná se o vlastnosti ovlivňující směřování k určité aktivitě či podnětu a způsobu reagování. Tyto temperamentové dispozice jsou podle Cloningera značně hereditálně podmíněné a to v rozmezí 50-65 % (Vágnerová, 2010, s. 67, 68). Jejich rozlišením lze u jedince do jisté míry predikovat jejich vývoj a možnost případného vzniku poruchové stránky osobnosti.

Výzkumem genetické struktury osobnosti, neurobiologickými studiemi a dalšími výzkumnými metodami dospěl Cloninger (1994, 1998, 2003) ke třem temperamentovým dimenzím:

- vyhýbání se poškození (Harm Avoidance) – je dáno sklonem člověka vyhýbat se nepříjemným situacím, snahou nedojít k újmě projevující se úzkostí, zvýšenou opatrností, pesimismem, neprůbojností, nedůvěřivostí, obavami z nového a neznámého; jedná se o projevy neuroticismu. Na druhé straně jsou jedinci optimistického zaměření, smělí, nezdolní, průbojní, vitální, se sníženou schopností vnímat nebezpečí a strach.
- vyhledávání nového (Novelty Seeking) – znamená vrozenou tendenci k nutnosti změny, vyvarování se nudy, jednotvárnosti, potřeby nových a intenzivních zážitků. Cloninger tuto dimenzi vymezil v rozsahu explorační impulsivita – stoická uměřenost. V případě prvního pólu se jedná o jedince se silnou potřebou stimulace, někdy až se snahou dosáhnout vzrušení za každou cenu při podstoupení jakéhokoli rizika. V opačném případě jde o osoby pasivní, stereotypní, s averzí ke změně a vzrušujícím zážitkům, často rigidní.
- závislost na odměně (Reward Dependence) – se projevuje intenzitou reakce na odměnu. Lidé se závislostí na odměně jsou vázáni na sociální akceptaci, poskytování zpětných vazeb od ostatních na své chování a jednání. Snaží se proto být zapojeni v sociálních vztazích a chovat se tak, aby byli kladně hodnoceni druhými. Opakem jsou lidé k takovému hodnocení lhostejní. Ti jsou často nezávislí, k okolí kritičtí, odměření. Takové jedince je těžké pozitivně motivovat odměnou.

Získané dimenze Cloninger zpracovával faktorovou analýzou a dospěl k závěru, že jsou na sobě nezávislé a je potřeba k nim přiřadit ještě čtvrtou, která byla původně součástí dimenze „závislost na odměně“. Tento čtvrtý faktor nazval:

- perzistence – jedná se o míru stálosti, svědomitosti, vytrvalosti, vyrovnanosti, ctižádosti, někdy až perfekcionalismu v činnosti proti rezignaci, lhostejnosti, nestálosti, apatii, lenosti.

Za neurobiologický základ temperamentu považuje Cloninger limbický systém – amygdalu, hypotalamus a striatum (Blatný, 2010, s. 37-39). Každá z dimenzí je ovlivňována aktivitou určitých neurotransmiterů. V případě „vyhýbání se poškození“ jde o serotoninový metabolismus mozku. Sklony k „vyhledávání nového“ jsou závislé na množství dopaminu a hladině enzymu monoaminoxidázy a také souvisejí s pohlavními žlázami, resp. mužským pohlavním hormonem testosteronem. Vlivem stárnutí organismu jeho produkce klesá, což je zřejmě důvod, proč úroveň potřeby „hledání nového“ se věkem snižuje narozdíl od ostatních vývojově stabilních dimenzí. „Závislost na odměně“ je regulována neurotransmiterem noradrenalinem. Poslední „perzistence“ závisí na serotoninovém metabolismu a receptorech. Nelze ale hovořit o jednoznačném propojení temperamentových dispozic a metabolismu určitého neurotransmiteru – Cloninger sám uvádí, že se jedná o složitější vztahy (Vágnerová, 2010, s. 67-70).

Na základě rozlišení prvních tří dimenzí temperamentu Cloninger sestavil dotazník TPQ – „Trimensional Personality Questionnaire“ pro možnost měření temperamentových rysů (Irmiš, 2007, s. 119). Spojením všech čtyř dimenzí temperamentu se třemi dimenzemi charakteru Cloninger vypracoval dotazník TCI – „Temperament and Character Inventory“, kterým je možno zjišťovat strukturu osobnosti. Charakter zde autor chápe jako individuální znak vyvíjející se v průběhu ontogeneze, který má vliv na celou osobnost jedince, jeho chování i vztahy s ostatními. Cloninger určuje tři základní charakterové rysy a to „sebeřízení“ (pojetí a regulace sebe sama = self-concept), „kooperativnost“ (jednání a aktivita v sociálních vztazích) a „sebepřesazení“ (vlastní pojetí ve vztahu k lidstvu a světu jako celku a jeho přesah) (Blatný, 2010, s. 38-40).

Českou verzi Cloningerova dotazníku TCI u nás ověřili Kožený a Höschl (1999). Jeho klinickým uplatněním při zjišťování poruch osobnosti se věnoval zejména Preiss (2000, 2001) (Blatný, 2010, s. 40).

V návaznosti na dotazník TPQ bylo provedeno několik praktických studií s různým zaměřením. Např. Cloninger se svými spolupracovníky (1995) se zabýval vztahem příčin vzniku a průběhu alkoholismu k určitému druhu temperamentu. Podařilo se zjistit spojitost mezi touto závislostí a individuálními rozdíly identifikovatelnými na základě dotazníku TPQ.

U depresivních pacientů Mulder a spol. (1994) prokázali, že ti z nich, kteří byli závislí na alkoholu, mají vyšší skóre v dimenzi „vyhledávání nového“. Vyšší „vyhýbání se poškození“ bylo prokázáno u pacientů s panickými poruchami a pacienti fobičtí vykazovali vyšší hodnoty u „perzistence“. Bulik a spol. (1995) ověřili jistou míru možnosti vzniku poruch příjmu potravy v závislosti na temperamentu. Řada dalších studií byla zaměřena na vztah temperamentu a léčbu depresí. Na jejich základě je například v závislosti na typu temperamentu možno předpokládat výsledek léčby antidepresivy klomipraminem a desimipraminem (Joyce a spol., 2004) nebo nefazodonem (Nelson a Cloninger, 2005) (Irmiš, 2007, s. 121).

Ze zaměření a výsledků těchto výzkumů a studií je patrné, že praktická užitečnost identifikování struktury temperamentu a zjištění jeho neurofyziologické podstaty jsou značné. To je velkým dílem také Cloningerova zásluha. Takový názor můžeme nalézt i v Irmišově zhodnocení jeho koncepce: *„Cloningerova teorie poskytuje možnosti pro klinické a léčebné upřesnění psychické poruchy vzhledem k temperamentu a charakteru. Jde o celkové paradigma, které integruje psychodynamické, kognitivně behaviorální, interpersonální a neurobiologické aspekty. To je možné použít k individuálnímu přístupu v psychoterapii a farmakoterapii* (Irmiš, 2007, s. 121). A toto je jistě jeden z přesvědčivých důvodů, proč má smysl se temperamentem jako takovým zabývat.

10 Koncepce na základě výzkumu dětské populace

10.1 Alexander Thomas a Stella Chessová

V této samostatné kapitole se budeme věnovat temperamentovými teoriemi, které jsou koncipovány na základě výzkumů dětské populace a neměli bychom je v souvislosti s mapováním vývoje temperamentových koncepcí vynechat. Výzkumy tohoto typu nemají historicky dlouhé kořeny jako teorie temperamentu opírající se o dospělé jedince (ty vznikaly již od starověku), proto z nich některé myšlenky a závěry přebírají do svých tezí. Studie temperamentu prováděné na dětech však přinášejí zrovna tak cenné a pro praxi důležité poznatky jako koncepce předešlé, týkající se dospělých.

Podle Roberta Plomina (1986) lze dokonce počátek moderní historie výzkumu temperamentu datovat právě v souvislosti s longitudinální studií provedenou na dětské populaci na konci 50. let 20. století ve Spojených státech (Blatný, 2010, s. 21). K tomuto názoru se přiklání i Irmiš, který shodně datuje vznik moderních temperamentových teorií a kromě spojení s touto longitudinální dětskou studií zahrnuje do období počátku moderních koncepcí také studie Kagana (Irmiš, 2007, s. 101), kterými se následně budeme rovněž zabývat.

Již zmíněný longitudinální výzkum provedli psychiatři z New York University Medical Center Alexander Thomas a Stella Chessová se svými spolupracovníky. Jejich práce byla zaměřena na zjištění individuálních rozdílů a míry stability temperamentu u dětí počínaje novorozenci a konče ranou dospělostí. Zkoumali vliv temperamentu dítěte na vývoj jeho osobnosti, zejména v návaznosti na vztah matky k dítěti vzhledem k jeho temperamentu. Data shromažďovali ze své klinické praxe, ale také sběrem pomocí dotazníků a rozhovorů. Zajímalo je chování dětí již od prvních okamžiků po narození. Vyptávali se matek na reakce dětí v různých situacích i na dlouhodobé emoční ladění dítěte. Sami také prováděli pozorování (Hunt, 2010, s.327).

Snažili se odhalit princip, jak temperament ovlivňuje psychický vývoj jedince. Vycházeli z teze, že tento vývoj není závislý pouze na temperamentu, ale také na dalších individuálních charakteristikách jedince a prostředí, ve kterém žije. Buď je vzájemné

působení těchto činitelů v souladu se zdárným a normálním vývojem dítěte a pak se jedná o koncepci „goodness of fit“ (možno přeložit jako „prospěšnost vhodné konstelace“) nebo tomu tak není a jde o koncepci „poornes of fit“. Tyto koncepce jsou podle nich základem dynamiky průběhu psychického vývoje.

Zpracováním velkého množství dat o chování dětí dospěli pomocí empirické analýzy Thomas a Chessová k devíti temperamentovým kategoriím (Blatný, 2010, s. 25, 26). Také je možno se setkat s výrazem „temperamentové stavební bloky“ (Mikšík, 2007; Smékal, 2002), kterými jsou:

- úroveň a rozsah motorické aktivity: týká se pohybu dítěte (např. při přebalování, oblékání, hře),
- rytmus a pravidelnost funkcí: zjišťovány např. stravovací návyky či pravidelnost cyklu spánku a bdění,
- přijetí nebo vyhýbání se novým osobám či objektům: reakce na nové situace, místa, lidi,
- adaptabilita na změny prostředí: přizpůsobivost změnám, jak rychle si dítě zvyká,
- práh nebo vnímavost na podněty: jak a zda vůbec reaguje na změny,
- intenzita nebo energetická úroveň odpovědi: míra reakce na podněty (smích, pláč, bázeň apod.),
- obecná nálada či dispozice: převážné emoční ladění dítěte (plačtivé, nevrlé, usměvavé atd.),
- rozptýlitelnost: míra odklonitelnosti pozornosti,
- rozpětí pozornosti a vytrvalosti: délka rozpětí pozornosti a stupeň vytrvalosti při činnosti.

Tyto vrozené rysy působí na styl chování dítěte od samého narození. Na způsob, jakým se dítě chová, reaguje jeho okolí a tím dítěti poskytuje zpětnou vazbu o vhodnosti či nevhodnosti takového chování. Dítě si různé styly chování pod vlivem svého temperamentu fixuje, příp. se je může snažit do určité míry měnit, pokud je správně vedeno a uvědomuje si, že nejsou vhodné a nejsou akceptovány. Utváří se tím různé vztahy a vazby mezi dítětem a ostatními osobami v jeho okolí, v prvopočátku zejména s matkou (Smékal, 2002, s. 220, 221).

„V důsledku komplementárního vztahu mezi vyjevovanými vrozenými temperamentovými bloky, odezvou dospělých a zpětnou reagencí dítěte v celém vývojovém

cyklu od narození rozlišili jako důsledek tří typy temperamentových projevů dítěte“ (Mikšík, 2007, s. 57):

1. snadný temperament (vyrovnané dítě) – pozitivní emoční ladění, dobré adaptační schopnosti, přizpůsobivost, pravidelné biologické funkce, přiměřené a pozitivní reakce na podněty; takových dětí je asi 40%,
2. obtížný temperament (problémové dítě) – těžká zvladatelnost takového jedince, negativní emoční ladění, problémy s biorytmem, zvýšená dráždivost, špatná adaptabilita, negativní přístup k novému, snížená frustrační tolerance; asi 10% dětí,
3. „pomalu se rozehřívající“ temperament (pasivní dítě) – pomalé přizpůsobování, pasivní chování, mírně mrzuté emoční ladění, spíše negativní reakce na nové podněty, tendence k pravidelnosti (Smékal, 2002, s. 221); asi jedno dítě ze šesti.

Charakteristickým temperamentem se projevovaly velmi záhy po narození asi dvě třetiny zkoumaných dětí (Hunt, 2010, s. 327).

Názvy těchto temperamentových typů byly autorům vytýkány pro jejich hodnotící hledisko (snadný – obtížný temperament), které může být zavádějící (Blatný, 2010, s. 26). Nicméně lze takové označení autory pochopit, protože se jeví jako výstižné a srozumitelné.

Využití získaných poznatků v praxi je důležité pro porozumění chování dítěte již od narození a jeho náležitě akceptaci okolím. Thomas a Chessová ověřili předpoklad, že chování dítěte v návaznosti na jeho temperament má vliv na jeho vývoj, resp. může mít podíl na vzniku problematického chování a špatné přizpůsobivosti jedince okolí. Na děti s obtížným temperamentem můžou druzí reagovat více negativně než na ostatní „neproblémové“ děti, což se odrazí zpětně v dalším chování a rozvoji těchto jedinců (Vágnerová, 2010, s. 83).

Výtky směřované k tomuto výzkumu se týkají neověření temperamentových kategorií faktorovou analýzou, kdy by došlo zřejmě k podstatné redukci rysů. Také není exaktně potvrzeno, že tyto kategorie jsou vrozené.

Přínosnost studie je ale nesporná, zejména pro klinickou praxi dětské psychologie, protože jednotlivé temperamentové dimenze lze v chování dětí identifikovat a následně s nimi pracovat (Smékal, 2002, s. 327). Praktické uplatnění tohoto konceptu je zřejmé, ačkoli jde o zcela jiné uchopení temperamentu, než tomu bylo např. u Cloningera s jeho komplexním biopsychosociálním konstruktem. K podobným závěrům z výzkumů jako Thomas a Chessová dospěli i autoři jiných modelů, kterými se budeme zabývat následovně, proto se lze právem domnívat, že jejich poznatky jsou významné. Navíc dále uváděné teorie se jeví ve vztahu

k této koncepci jako dílčí, postihují jen některý z faktorů, kterými se zabývali Thomas a Chessová.

10.2 Arnold H. Buss a Robert Plomin

Vývojově interakční teorie temperamentu Arnolda H. Busse a Roberta Plomina z poloviny 70. let minulého století vznikla na základě kritiky některých temperamentových modelů za jejich jednosměrnost. Tím měli autoři na mysli konstrukce teorií, které individuální rozdíly jedinců jednoznačně určují pouze na malém množství dědičných a všeobecných osobních předpokladů. Pojetí Busse a Plomina vychází z domněnky o vzájemném působení vrozených dispozic a prostředí – jedná se tedy jak o vývoj, tak interakci (Smékal, 2002, s. 222). Tyto faktory se podílejí na formování temperamentových dispozic, které jsou podle autorů podmíněny třemi základními předpoklady a je třeba je odlišit od ostatních složek osobnosti – projevují se již v prvním roce života, přetrvávají jako charakteristický znak jedince po celý jeho život a jsou determinovány dědičně. Těmto podmínkám vyhovují tři základní složky temperamentu, z jejichž počátečních písmen je odvozen i název této teorie – EAS:

- **emocionalita** – je dána schopností určitého emočního prožívání a reagování. Jde o stabilitu, resp. labilitu spojenou s úzkostí a ohrožením. Podle Busse a Plomina se na začátku života projevuje u jedince úzkost. Později se člení na strach a hněv obsahující emocionalitu. Ta je v jejich modelu pojímána jen v negativním smyslu a nezahrnuje póly jako je láska nebo euforie z důvodu nedostatku důkazů o jejich dědičnosti a také pro jejich nízký stupeň spontánní aktivity.
- **aktivita** – je zde chápána pouze ve smyslu fyzické energie neboli míry energičnosti a to v rozsahu činnost – pasivita. Autoři ji dále rozčleňují na čtyři podsložky – tempo, energičnost, vytrvalost a motivační složku. Aktivita je podle nich hlavní temperamentovou kategorií.
- **sociabilita** – se projevuje potřebou nebýt sám, ale naopak se začlenit mezi ostatní. Je to tendence k sociálním vztahům, k interakci s druhými lidmi (Blatný, 2010, s. 27, 28).

„V původním pojetí byla k těmto třem dimenzím zařazována jako čtvrtá impulsivita (Buss, Plomin, 1975). Na základě faktorové analýzy však bylo zjištěno, že nejde o jednotný rys (byly identifikovány čtyři její na sobě více méně nezávislé složky) a také důkazy o její

dědičnosti nebyly jednoznačné. Z těchto důvodů byla později z temperamentových dimenzí vyřazena“ (Blatný, 2010, s. 27). Takovou informaci podává pouze Blatný, autoři jako např. Smékal (2002), Macek (2002), Vágnerová (2007) uvádějí „impulzivitu“ jako čtvrtou složku temperamentu Busse a Plomina bez komentáře o jejím následném vyloučení.

Buss a Plomin vypracovali svoji koncepci na základě systematologického rozboru různých teorií temperamentu. Dimenze v jejich pojetí nejsou na sobě zcela nezávislé, což bylo potvrzeno statistickou analýzou. To ale považují autoři za logické, protože např. sociabilní jedinec vyvíjí aktivitu v sociálních vztazích, proto tyto dvě dimenze (aktivita a sociabilita) spolu zákonitě korelují (Smékal, 2002, s. 223).

Uplatnění této teorie v klinické praxi vyplývá z možnosti identifikace některých temperamentových rysů souvisejících s tendencemi k problémovému chování (Blatný, 2010, s. 28). Důležitý pro praxi je také poznatek nutnosti *„přihlížet již od raného věku ke komplementaritě temperamentu a formativních podnětů z okolí, a podle toho hledat takové výchovné postupy a programy, které by strukturu komponent temperamentu přelad'ovaly ve směru optimální adaptivní kompozice“* (Macek, 2002, s. 40).

Pokud by na základě kritiky své koncepce Thomas a Chessová přistoupili na zredukování jednotlivých temperamentových komponent faktorovou analýzou, bylo by zajímavé porovnat, zda by dospěli k podobným složkám temperamentu jako Buss a Plomin. Lze totiž vysledovat jistou paralelu jejich pojetí a závěrů. To ale zřejmě zůstane pouze v rovině naší spekulace.

10.3 Harold H. Goldsmith a Joseph J. Campos

V koncepcích odvozených z výzkumu dětské populace můžeme sledovat podobné vztažné rámce jejich pojetí jako u předchozích teorií věnujících se dospělým jedincům a často na takové práce přímo navazují. Jedním z příkladů ohniska zájmu badatelů může být emocionalita. Jako emoční teorie dětského temperamentu je označována práce Harolda Hilla Goldsmitha (dostupné z www.waisman.wisc.edu) a Josepha J. Camposa (dostupné z vcresearch.berkeley.edu). Ti svoji koncepci založili na rozdílnosti emocionálních projevů v chování. Ztotožňují se s pojetím temperamentu G. Allporta, který ho vymezil jako osobité rozdíly v emocionalitě. Temperament je podle nich biologicky podmíněný, ale to neznamená, že se tyto veškeré predispozice musejí vždy odrazit v projevech chování.

Za jednotlivé obsahové dimenze temperamentu považují primární emoce s oběma jejich póly – pozitivním i negativním. Tyto dimenze se projevují v chování různými způsoby na úrovni mimiky, gestiky, motoriky, řečového projevu atd. Zároveň jsou tyto projevy individuálně odlišné díky svojí intenzitě a časové stálosti (Blatný, 2010, s. 28). „*Struktura temperamentu, respektive jeho popisu, tedy zahrnuje obsahové dimenze (primární emoce), modality jejich behaviorálního vyjádření a formální parametry emočních reakcí*“ (Blatný, 2010, s. 28).

Goldsmith a Campos poukazují na komunikační funkci emocí v chování u dětí, která podmiňuje jejich vztahy s okolím. Dětské emoce sehrávají v komunikaci s ostatními prvořadou roli. Autoři se domnívají, že lze hovořit o funkčním vztahu mezi temperamentem a vytvářením mezilidských vztahů, zejména tzv. citovým přilnutím. Toto přilnutí mezi matkou a dítětem je výrazně ovlivněno jejich vzájemným působením v emocionální rovině, která je do značné míry determinována právě temperamentem. Blatný k tomu uvádí, že tento předpoklad, ale i další teze z Goldsmithovy a Campusovy teorie týkající se aplikovaného využití, nejsou zatím dostatečně empiricky potvrzeny (Blatný, 2010, s. 28, 29). K podobným závěrům o komunikační funkci emocí, resp. temperamentu v chování dětí ale dospěli i Thomas a Chessová a posunuli je ještě dál o odhalení vlivu vztahů vytvořených na základě temperamentu na vývoj celé osobnosti dítěte.

Výhrady k této teorii najdeme u Strelaua (2000), který nesouhlasí se zařazením dimenze „aktivity“ do dotazníků temperamentu vytvořených na základě této koncepce. Aktivita podle něho nesplňuje definiční kritéria obsahové dimenze.

Buss a Plomin (1984) mají námitky proti zařazení „zájmu“ do obsahových dimezí temperamentu, které v tomto pojetí odpovídají primárním emocím. Zájem je podle jejich názoru kognitivní hledisko chování (Blatný, 2010, s. 28, 29).

10.4 Jerome Kagan

Většina autorů temperamentových koncepcí týkajících se dětí získávala data a informace pomocí dotazníků určených jejich rodičům a také na základě posuzovacích škál. Vývojový psycholog Jerome Kagan (*1929) se rozhodl pro jinou výzkumnou cestu - pozorování dětí a to již od věku 4 měsíců. Využíval také rozboru videozáznamů s jejich chováním a reakcemi. Záměrem jeho výzkumů bylo zjistit, jak děti reagují na nové podněty či situace a čím je to

podmíněno. Zároveň se zabýval výzkumem fyziologických základů temperamentu, opakovaně snímal psychofyziologické parametry (Říčan, 2010, s. 71).

Temperament Kagan definuje jako „vrozené vzorce chování a biologických funkcí organismu, které se projevují od narození a nabývají různého fenotypického výrazu v závislosti na osobní zkušenosti člověka“ (Blatný, 2010, s. 29). Nepopírá možnost temperamentu dělit na různé komponenty, ale sám se věnoval ve výzkumu jen jedné složce, kterou určil na základě reakcí dětí na neznámé podněty. Rozlišil tak dva typy, resp. dva póly temperamentu – inhibovaný a neinhibovaný.

Děti temperamentu inhibovaného se vyznačovaly při setkání s něčím nebo někým novým rezervovaně, až bojácně, neprojevovaly chuť se s novým seznámat, byly spíše emocionálně zdrženlivé.

Děti s neinhibovaným temperamentem naopak nové vítaly, byly zvědavé, komunikativní, projevovaly radost a nadšení, snažily se do situace aktivně zapojit.

Sám Kagan tyto dva typy označil za krajnosti dimenze v rozsahu plachost – sociabilita. Krajiní čisté typy se podle něho v populaci vyskytují v rozmezí 10-25%. Obdobou těchto typů v dospělosti je podle Kagana introverze – extraverte (Blatný, 2010, s. 29).

Několika longitudinálními studii bylo ověřeno, že oba temperamenty jsou stabilní i během vývoje dětí a v jejich dospělosti. Byly např. srovnávány reakce dětí mezi 4 měsíci a 8 lety nebo 2 lety a mladou dospělostí a temperamenty zůstaly konzistentní.

Ve výzkumu byli zahrnuti i dospělí jedinci, u kterých bylo použito fMRI (brain imaging technique) – techniky přímého sledování mozkové aktivity (Říčan, 2010, s. 71). Kagan předpokládá, že fyziologickým základem rozdílů temperamentu je úroveň podnětového prahu limbického systému a to hlavně amygdaly a hypotalamu. Např. bylo zjištěno, že pokud je tento práh nízký, u dětí s inhibovaným temperamentem dochází při styku s něčím novým k reakci organismu podobné jako u stresu – mají zvýšený svalový tonus, srdeční tep, dochází u nich k papilární dilataci a vylučování kortizolu (Blatný, 2010, s. 29). Kaganův inhibovaný a neinhibovaný temperament se velmi podobá snadnému a obtížnému temperamentu Thomase a Chessové, resp. mohl by být jejich součástí.

11 Současné výzkumy temperamentu

Aktuální výzkumy temperamentu obecně, ať už se týkají dospělé nebo dětské populace, jsou charakteristické zejména dvěma hledisky. Prvním z nich je snaha o exaktní vymezení biologických základů temperamentu. „*Jde o oblast, kde se čile bádá a kde se dají čekat průlomové objevy, protože cestu k nim nám otvírají nové techniky neurověd*“ (Říčan, 2010, s. 66). Takové výzkumy jsou možné díky využívání nejmodernějších technologií, které jsou nám v současnosti k dispozici. Mezi pokrokové metody umožňující monitorování fyziologických procesů patří zejména PET – pozitronová emisní tomografie, FMRI – funkční magnetická rezonance a MRS – magnetická rezonanční spektroskopie (Blatný, 2010, s. 40). Vědcům se daří pronikat ke stále přesnějším informacím o biologické podstatě temperamentu. Na základě nedávných výzkumů bylo např. potvrzeno, že osobité rozdíly v temperamentu jsou ovlivněny metabolismem neurotransmiterů. V tomto ohledu je za nejdůležitější neuromediátory považován dopamin a serotonin (Říčan, 2010, s. 71).

Druhá charakteristika, která je typická pro současné zkoumání temperamentu, je mezioborový přístup, který umožňuje propojení výše uvedeného zkoumání biologických základů temperamentu s jeho psychologickými vlastnostmi (Vágnerová, 2010, s. 67) a možným praktickým využitím. V oblasti psychofyziologie temperamentu „*v současnosti nejde o tradiční typologii, ale o dynamický individuální pohled na jedince z hlediska kvantitativního zhodnocení různých základních psychofyziologických dimenzí*“ (Irmiš, 2007, s. 91). Svoji roli hrají také stále se zpřesňující poznatky o prolínání genetiky a vlivu prostředí na temperament. „*Tento „most“ umožňuje překonat dřívější pohledy zdůrazňující pouze jeden aspekt*“ (Irmiš, 2007, s. 102). Můžeme proto sledovat tendenci opouštění výzkumu temperamentu jako samostatné složky a přesunu pozornosti k celostnímu přístupu v rámci studia temperamentu coby součásti celé struktury osobnosti. Dochází tím k propojení temperamentu s dalšími složkami osobnosti, což vytváří „*komplexní adaptivní systém fungování člověka jako jednotného, integrovaného celku*“ (Blatný, 2010, s. 41). A v tomto případě jde o významný přínos celé psychologii jako takové.

12 Závěr

V úvodu této práce jsem si předsevzala za cíl pokusit se zmapovat vývoj pojetí a koncepcí temperamentu. Podařilo se mi jich zde uvést téměř tři desítky a tak považuji za neslušné závěr této práce odbýt pouhými několika větami. Přesto se budu snažit naši cestu temperamentovou historií nyní souhrnně přeci jen co nejvíce zestručnit.

Při pátrání po možném počátku úvah o temperamentu jsme se dostali do období starého více jak dva a půl tisíce let do oblastí starověké Číny, Indie a Řecka. Zde se názory na temperament utvářely pod vlivem antického výkladu světa pomocí čtyř živlů (vzduch, voda, oheň a země) spojovaných díky jejich kvalitám se čtyřmi (v Číně a Indii se třemi) tělními tekutinami, které v různém poměru v organismu určují nejen jeho zdraví či nemoc, ale i typ temperamentu. Těmito tekutinami jsou krev (sanguis), hlen (flégma), žlutá žluč (cholé) a černá žluč (melaina cholé). Od názvu tekutin byly odvozeny snad nejznámější typy temperamentů – sangvinik, flegmatik, cholerik a melancholik. První, kdo je spojován s tímto pojetím, je Hippokrates, i když nemáme v současnosti zcela jednoznačné důkazy o jeho konkrétním přínosu této teorii. Podrobné rozpracování a ujednocení antické koncepce bylo až dílem Galena. Díky Hippokratovi a Galenovi však vznikla teorie, která dalece přesahuje období svého zrodu a promítá se do mnohých teorií o staletí později. V současnosti se může jevit jako pouze historická zajímavost, ale v této práci je uváděno několik příkladů koncepcí, které ze „šťávé“ teorie vycházely nebo alespoň využily jejich názvů temperamentových typů. Jedná se např. o díla tak slavných osobností jako je Immanuel Kant, Ivan Petrovič Pavlov, Hans Jürgen Eysenck a další. Antická teorie se vine historií vzniku temperamentových koncepcí jako zřetelná linie ovlivňující nejedno pojetí, proto ji i zde v závěru zmiňujeme více podrobněji. Ač byla vybudována na dnešní pohled na naivní představě ovlivnění temperamentu mísením tělních tekutin (humorů), nelze si nepovšimnout správné myšlenky, kterou obsahovala. Jedná se o fyziologický vliv na podstatu temperamentu, který je dnes již prokázán a my víme, že se dílem také jedná o „šťávy“, v současnosti označované jako hormony. Můžeme tedy právem obdivovat génia pánů Hippokrata a Galena, kteří nepochybně předběhli svoji dobu.

Následujících jeden a půl tisíce let se přistupovalo k temperamentu na základě humorální teorie. Vycházel z ní i již zmiňovaný Kant, pro kterého byl temperament kvalita vzniklá na základě rozdílů ve složení krve a je považován za dovršitele antické tradice

v kategoriální rovině pojmání temperamentu. V této práci se nám podařilo zachytit stopy Kantova pohledu na temperament vůbec v prvním českém spise, který se věnuje tomuto tématu. Jde o Dušeslowí zkušební z roku 1844 od Ferdinanda Hyny. Hynova práce je však přijímána s rozpaky, ať už kvůli možnému plagiátorství, protože nejsou doloženy zdroje, ze kterých čerpal, tak i pro svou obsahovou stránku. S kritikou tohoto díla se můžeme seznámit prostřednictvím Františka Čády v příslušné kapitole. Dušeslowí přesto ale poskytuje ukázkou posunu v názorech na pojetí temperamentu, protože je zde již bráno v potaz kromě tělesných základů také hledisko duševní, čímž došlo ke spojení temperamentu s psychologickými vlastnostmi. To je podstatný obrat, který je patrný v dalších koncepcích tohoto období.

Odráží se také v přístupu Josefa Durdíka, který uvažuje o temperamentu jako o jistém duševním stavu na základě vztahu dvou emocí – žádosti a vášně, kdy jejich kombinacemi dochází opět ke čtyřem antickým typům. Zmiňuje také v té době již předpokládaný organický základ temperamentu v rozdílech nervové soustavy. Emocionální hledisko v individuálních rozdílech prožívání uplatňují ve svých pojetích temperamentu také např. Wilhelm Wundt (síla a rychlost změny emocí), Gustav Adolf Lindner (intenzita prožitků a frekvence jejich změn) a Gordon Willard Allport (kolísání a intenzita nálady). Jde o představitele emotivních koncepcí temperamentu, přičemž Wundta a Lindnera by bylo zároveň možno zahrnout do kategorie následovníků antické teorie, protože docházejí ke stejným čtyřem typům temperamentu, i když na jiném základě.

Jiným směrem se ubíralo pojetí temperamentu zdůrazňující konstituční podstatu této složky osobnosti. Můžeme se zde seznámit s čistě spekulativními názory Jeana-Noela Hallé a F. Thomase de Troisevère. Ale také na základě rozsáhlých výzkumů s vědeckější prací Ernsta Kretschmera, který identifikoval pět tělesných konstitucí (leptosomní, pyknická, atletická, dysplastická a smíšená) a jejich spojením s určitými duševními poruchami (díky předpokladu plynulého přechodu od normálního stavu k poruše) dospěl k schizothymnímu, cyklothymnímu a viskosnímu temperamentu, kdy ke každému z nich rozlišil ještě několik variant. Rovněž William Herbert Sheldon pohlížel na temperament optikou konstitučních odlišností vzniklých při rozdílném vývoji zárodečných blan v embryonálním vývoji. První část názvu zárodečného listu mu poskytla základ k označení somatotypů (endo-, mezo-, ektomorfní), ke kterým přiřadil temperament viscerotonický, somatotonický a cerebrotonický.

Modelům Kretschmera a Sheldona je mimo jiné vytykána jednosměrnost a podcenění hlediska úlohy centrální nervové soustavy, jejíž výzkum je naopak základem práce I. P.

Pavlova. V jeho případě se jedná o psychofyziologický přístup k temperamentu. Na základě bohatého výzkumu odhalil podstatu fungování neurofyziologického systému coby protikladu stimulace (podráždění) a inhibice (útlum) CNS a její vlastnosti (síla, rovnováha a dynamičnost nervových procesů). Kombinacemi těchto vlastností ověřil při pokusech se psy čtyři temperamentové typy, které sám uvedl do vztahu s typy antické teorie: slabý (melancholický), silný-nevyrovnaný-nezdrženlivý (cholerický), silný-vyrovnaný-klidný (flegmatický), silný-vyrovnaný-živý (sangvinický). Pavlovovu teorii dále rozpracoval např. Vladimír Dimitrijevič Nebylicyn, který ale již temperament vnímá jako výraz projevu vlastností centrální nervové soustavy v psychice a chování v obecné rovině. Za složky temperamentu označuje emocionálnost a obecnou psychickou aktivitu vznikající na základě činnosti mozkové kůry, retikulární formace a limbického systému. Zde můžeme rozpoznat neurofyziologické ukotvení temperamentu, které je příznačné i pro další teorie.

Naše sledování vývoje koncepcí temperamentu se ale odklání do jiné roviny, charakterizované jeho psychologickým pojetím. Zde se můžeme seznámit s přístupem Carla Gustava Junga, jehož dvě základní zaměření temperamentu na extravertní a introvertní se stala již nedílnou součástí psychologického slovníku. Tyto názvy využili tvůrci dalších modelů temperamentu zrovna tak, jako jsou přejímány typy antické teorie. Jung je dává ještě do souvislosti s nejvíce diferencovanou duševní funkcí jedince (racionální myšlení a cítění, iracionální percepce a intuice) a získává tak osm typů. Psychologické pojetí temperamentu odráží i práce G. Heymanse a E. Wiersmy, kteří na základě rozsáhlého výzkumu stanovili tři základní dimenze temperamentu – emotivitu, stupeň odezvy, aktivitu a temperament rozdělili na osm typů – amorfní, apatický, nervní, sentimentální, sangvinický, flegmatický, cholerický a pasionovaný. I zde je evidentní, že autoři využili termínů humorální teorie. Jejich koncepci lze také zařadit do kategorie vícedimenzionálního přístupu k temperamentu, kam je možno zahrnout rovněž model Joy Paul Guilforda. Ten ve svém psychologickém pojetí vytvořil tabulku jednotlivých složek temperamentu srovnatelným principem s Mendělejevovou periodickou soustavou prvků. Temperamentové dispozice rozdělil do tří kategorií na základě způsobu zaměření chování (v obecné rovině, emoční projevy a sklony k určitému typu sociálního chování) a v každé rozlišil ještě pět temperamentových dispozic.

Jak z uvedeného dosud vyplývá, tvůrci temperamentových koncepcí se ubírali různými směry, ale žádný z nich zatím nezahrnoval zohlednění všech hledisek, díky kterým by bylo možno sestavit celkový model temperamentu a odpovědět tak komplexně na otázky typu např. co temperament konkrétně je?, kde můžeme nalézt jeho biologický základ?, jak se projevuje?,

čím a zda vůbec je možné ho ovlivnit?, jaké je praktické využití temperamentových poznatků? apod. Pokusil se o to až Hans Jürgen Eysenck, který vycházel současně z několika přístupů (Jungova, Pavlovova, Hullova s jeho nebehavioristickou teorií učení, částečně i z Kretschmerovy typologie, antického temperamentové dělení), vše ještě obohacené o vlastní zkušenosti z klinické praxe. Pomocí faktorové analýzy vymezil tři temperamentové vlastnosti s dimenzionálním pojetím, které ověřil jako na sobě nezávislé. Jsou jimi introverze – extraverte, neurotizmus (labilita – stabilita) a psychotizmus. Kombinací prvních dvou a jejich umístěním do grafu s navzájem kolmými osami je možno získat čtyři temperamenty shodující se s antickým dělením (labilní extravert odpovídá cholericovi, labilní introvert melancholikovi, stabilní extravert sangvinikovi a stabilní introvert flegmatikovi). V praxi se typ temperamentu zjišťuje na základě EOD – Eysenckův osobnostní dotazník. Ačkoli je Eysenckův příspěvek k temperamentu přínosný, v praxi využívaný, jeho extraverte a emocionální stabilita – labilita jsou i jinými výzkumy ověřeny jako faktory vyššího řádu a byly u nich prokázány biologické základy, přesto nelze tento model ještě označit za zcela celistvý. Jeho zaměření na biologickou podstatu temperamentu je poměrně vratké, což je vzhledem k době vzniku teorie pochopitelné.

Tato organická podstata je zkoumána v neurofyziologických pojetích temperamentu především posledních let. Zabýval se jí také Eysenckův žák a kritik Jeffrey Alan Gray, který pokládá za temperamentové dimenze úzkost, impulzivitu a defenzivnost se základem v rozdílných neurofyziologických systémech (BIS, BAS a F/FLS systém), zatím pouze předpokládaných. Do této kategorie také můžeme zařadit práci Jana Strelaua. Ten identifikuje šest rysů struktury temperamentu (čilost, perseverace, senzorická senzitivita, emocionální reaktivita, odolnost a aktivita), které se podařilo na základě genetické studie dvojčat ověřit jako převážně dědičné a předpokládá, že temperamentové vlastnosti jsou dány na základě neurofyziologických nebo biochemických systémů a jejich činnosti. Koncepce A. Elliota a T. Trashe je založena na antagonistických tendencích přiblížení a vyhýbání se jedince situaci či podnětu, což ovlivňuje jeho reakce a chování. Tendence k přiblížení je spojena s aktivitou levé prefrontální kůry, tendence k odtážení se pojí s aktivitou pravostranné prefrontální kůry. Oproti tomu Marvin Zuckerman spojuje svoje pojetí se zkoumáním temperamentového rysu potřeby nových a silných zážitků, který výstižně označuje jako hledání vzruchu a rozlišuje u něho čtyři faktory na základě druhu a síly podnětu (vyhledávání dobrodružství, vyhledávání zážitků, disinhibovanost a náchyllost k nudě). Zuckerman za potřebou hledání vzruchu vidí nedostatky v metabolismu neurotransmiterů, zejména dopaminu a noradrenalinu. Další snahou

o integraci dosavadních poznatků včetně neurobiologických výzkumů temperamentu je model Clauda Roberta Cloningera, který je označován za syntetizující biopsychosociální klasifikaci. Rozsáhlým výzkumem genetické struktury osobnosti, neurobiologickými studiiemi a dalšími výzkumnými metodami Cloninger dospěl ke čtyřem temperamentovým dimenzím (vyhýbání se poškození, vyhledávání nového, závislost na odměně a perzistence), které mají vztak k vlastnostem ovlivňujícím směřování k určité aktivitě či podnětu a způsobu reagování. Jsou ovlivňovány aktivitou určitých neurotransmiterů a za neurobiologický základ temperamentu považuje Cloninger limbický systém. Cloninger na základě svých poznatků vytvořil dotazník TPQ pro možnost měření temperamentových rysů a dotazník TCI, kterým je možno zjišťovat strukturu osobnosti. Dotazníku TPQ bylo využito v mnoha praktických studiích (např. zkoumajících vztah temperamentu a závislosti na alkoholu, vlivu temperamentu na léčbu antidepressivy apod.). Zde je možno vidět propojení teoretických závěrů s praktickým využitím, užitečnost výzkumu identifikování struktury temperamentu a jeho biologické podstaty.

Praktické využití poznatků je také charakteristické pro studie temperamentu prováděné na dětech, které se datují od konce padesátých let minulého století. Konkrétně s longitudinální studií Alexandra Thomase a Stelly Chessové je dokonce spojován počátek moderní historie výzkumu temperamentu. Tato dnes již legendární práce byla založena na zjišťování individuálních rozdílů a míry stability temperamentu u dětí. Autoři dospěli ke třem typům temperamentu (snadný, obtížný a „pomalu se rozehřívající“) a podařilo se jim ověřit, že chování dítěte v návaznosti na jeho temperament má vliv na celý jeho psychický vývoj. Nejen oni, ale i Harold H. Goldsmith a Joseph J. Campos se snažili prokázat komunikační roli emocí pod vlivem temperamentu v chování dětí. Arnold H. Buss a Robert Plomin dospěli ke třem temperamentovým složkám (emocionalita, aktivita, sociabilita), které je možné v klinické praxi rozpoznat ve vztahu k možnému vzniku problémového chování. Také upozornili na důležitost správného přístupu a výchovy dítěte na základě jeho temperamentu. Jerome Kagan se zaměřil na způsob reakcí dětí na nové podněty a zjišťoval, čím je to podmíněno. Také se zabýval výzkumem fyziologických základů temperamentu. Odhalil dva vývojově stálé typy temperamentu (inhibovaný a neinhibovaný), které jsou podstatou různých reakcí dětí na nové. Kagan předpokládá, že fyziologickým základem rozdílů temperamentu je úroveň podnětového prahu limbického systému a to hlavně amygdaly a hypotalamu.

Aktuální výzkumy temperamentu (nejen na dětech) se zaměřují především na odhalení jeho přesné biologické podstaty, zejména se jedná o výzkumy mozku spolu s metabolismem

neurotransmitterů. Také u nich můžeme sledovat nový trend mezioborového přístupu, který syntetizuje dosavadní poznatky a snaží se najít jejich co největší uplatnění v praxi. Současně výzkum temperamentu není pojímán jen jako studium samostatné složky, ale celostně jako součást komplexní struktury osobnosti.

Zatím ještě nejsme schopni odpovědět na všechny otázky, které nás ohledně temperamentu zajímají. Možná se i velmi brzy dostaneme do oblastí, které dají naopak vzniknout dalším otázkám. Pozitivní ale je, že stále máme co zkoumat a očekávané, jistě průlomové objevy v budoucnosti před sebou nemá jen člověk jako celek, ale i výzkum jeho biologicky podmíněné složky osobnosti – temperamentu.

13 Resumé

Zaměření této bakalářské práce je do oblasti temperamentu, konkrétně sledování vzniku temperamentových koncepcí. Práce obsahuje pouze teoretickou část. Tato část je snahou o zmapování vývoje názorů na temperament, které jsou zaznamenány již od dob antiky. Je zde možno se postupně seznámit s pojetím názorů na temperament od klasické Hippokratovsko-Galenovské teorie přes koncepce navazující na ni buď přímo nebo okrajově. V práci jsou zachyceny zmínky o temperamentu v prvním česky psaném textu na toto téma a poskytnuta možnost obeznámení se s dalšími novodobějšími koncepcemi, ať už pojatými psychofyziologicky, konstitučně, čistě psychologicky či vybudovanými na neurofyziologických základech s vyústěním v soudobých výzkumech temperamentu a to jak u populace dospělé, tak i dětské. Jsou zde tedy předloženy poznatky o této stránce osobnosti napříč spektrem různých pojetí a pohledů na temperament.

Práce poskytuje příležitost v rámci možností se uceleně seznámit s všeobecně známými, ale i méně uváděnými teoriemi včetně výkladu některých konceptů temperamentu na základě studia původních materiálů jejich tvůrců.

14 Summary

This bachelor's thesis is focusing on the area of temperament and especially on monitoring of formation of temperament concepts. The thesis includes only a theoretical part which attempts to chart development of views on temperament which are recorded since ancient times. We are gradually introduced to the concept of views on temperament from the classical Hippocrates-Galen theory through concepts related to it either directly or marginally. The thesis contains references to temperament in the first text written in Czech on this subject and there is also given an opportunity to get familiar with other more recent concepts. These concepts may be conceived psychophysiologically, constitutionally, purely psychologically or constructed on the neurophysiological basis with outcome in contemporary temperament researches among both adult and children population. Therefore the findings about this personality attribute are presented across different concepts and views on temperament.

This thesis provides an opportunity to become familiar with generally recognized as well as with the less quoted theories, including several temperament concepts explanations based on the study of the original papers of their authors.

15 Seznam odborné literatury

- BALCAR, Karel. *Úvod do studia psychologie osobnosti: Celost. vysokošk. učebnice pro studenty filozof. fakult stud. oboru psychologie*. 1. vyd. Praha: SPN, 1983. 231 s. Učebnice pro vys. školy.
- BÍLÝ, Jiří. *Základy filosofie a psychologie*. 1. vyd. Praha: Eurolex Bohemia, 2005. 223 s. ISBN 80-86861-22-8.
- BLATNÝ, Marek a kol. *Psychologie osobnosti: hlavní témata, současné přístupy*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing, 2010. 299 s. Psyché. ISBN 978-80-247-3434-7.
- BLATNÝ, Marek, ed. a PLHÁKOVÁ, Alena, ed. *Temperament, inteligence, sebepojetí: nové pohledy na tradiční témata psychologického výzkumu*. 1. vyd. Brno: Psychologický ústav AV ČR, 2003. 150 s. ISBN 80-86620-05-0.
- CAKIRPALOGLU, Panajotis. *Úvod do psychologie osobnosti*. 1. vyd. Praha: Grada, 2012. 287 s. Psyché. ISBN 978-80-247-4033-1.
- ČÁDA, František. *Hynovo dušesloví: příspěvek k historii počátků psychologie české*. Praha: Česká akademie Císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1902. 135 s.
- DURDÍK, Josef. *O letorách: rozprava psychologická*. Praha: J. Otto, 1873. 70 s.
- HARTL, Pavel. *Psychologický slovník*. 2. vyd. v ČR. Praha: Jiří Budka, 1994. 297 s. Slovník. ISBN 80-901549-0-5.
- HARTL, Pavel a HARTLOVÁ, Helena. *Velký psychologický slovník*. 4. vyd., V Portálu 1. Praha: Portál, 2010. 792 s. ISBN 978-80-7367-686-5.
- HUNT, Morton M. *Dějiny psychologie*. 2. vyd. Praha: Portál, 2010. 708 s. ISBN 978-80-7367-814-2.
- HYHLÍK, František a NAKONEČNÝ, Milan. *Malá encyklopedie současné psychologie*. 2. dopl. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1977. 338 s. Knižnice psychologické literatury.
- HYNA, Ferdinand. *Dušesloví zkušebné*. Praha: Kronberger i Řiwnáč, 1844. 370 s.
- IRMIŠ, Felix. *Temperament a autonomní nervový systém: diagnostika, psychosomatika, konstituce, psychofyziologie*. 1. vyd. Praha: Galén, 2007. 204 s. ISBN 978-80-7262-475-1.
- JAROŠEVSKIJ, Michail Grigorjevič, ed. *Dejiny psychológie*. 1. vyd. Bratislava: Pravda, 1988. 621 s.
- JUNG, Carl Gustav. *Výbor z díla. I., Základní otázky analytické psychologie a psychoterapie v praxi*. 1. vyd. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1996. 436 s. ISBN 80-85880-12-1.
- JUNG, Carl Gustav a JACOBI, Jolande Székács, ed. *Člověk a duše*. 1. vyd. Praha: Academia, 1995. 277 s. ISBN 80-200-0543-9.
- KOHOUTEK, Rudolf. *Základy užité psychologie*. Brno: CERM, 2002. 544 s. ISBN 80-214-2203-3.

- KOŠČO, Jozef. *Dejiny psychológie I: historický úvod do štúdia psychológie*. 1. vyd. Bratislava: SAV, 1964. 587 s.
- KRATINA, Ferdinand. *Osobnosť*. 1. vyd. Praha: V. Petr, 1944. 30 s.
- KRATINA, Ferdinand. *Psychológia*. 1. vyd. Brno: Komenium, 1947. 269 s.
- KRATINA, Ferdinand. *Typ a typológia: úvod do typológie*. Brno: Ústrední učiteľské nakladateľstvá a knihkupectví, 1942. 45 s.
- LINDNER, Gustav Adolf. *Záhada šťastia: psychologická zkoumání o lidské blaženosti*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1931. 154 s.
- LINHART, Josef. *Pavlovovo učení o typech vyšší nervové činnosti*. 1. vyd. Praha: Orbis, 1953. 26 s.
- MACEK, Petr a SMÉKAL, Vladimír, ed. *Utváření a vývoj osobnosti: psychologické, sociální a pedagogické aspekty*. 1. vyd. Brno: Barrister & Principal, 2002. 264 s. Edice psychologie. ISBN 80-85947-83-8.
- MAREK, A. M. *Psychologie: Poznej sám sebe*. Olomouc: [s.n.], 1992. 557 s.
- MERLIN, Volf Solomonovič. *Náčrt teórie temperamentu*. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1983. 251 s.
- MIKŠÍK, Oldřich. *Psychologická charakteristika osobnosti*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2003. 257 s. ISBN 80-246-0240-7.
- MIKŠÍK, Oldřich. *Psychologická charakteristika osobnosti*. 2., přeprac. vyd. Praha: Karolinum, 2007. 273 s. Učební texty Univerzity Karlovy v Praze. ISBN 978-80-246-1304-8.
- NAKONEČNÝ, Milan. *Encyklopedie obecné psychologie*. 2., rozš. vyd. Praha: Academia, 1997. 437 s. ISBN 80-200-0625-7.
- NAKONEČNÝ, Milan. *Základy psychologie*. 1. vyd. Praha: Academia, 1998. 590 s. ISBN 80-200-0689-3.
- OLMROVÁ, Jiřina a BLAŽEK, Bohuslav. *Jací jsme a jací nejsme: O psychologických typologiích*. 1. vyd. Praha: Albatros, 1982. 101 s., 15 s. barev. příl.
- OSECKÁ, Lída. *Typologie v psychologii: aplikace metod shlukové analýzy v psychologickém výzkumu*. 1. vyd. Praha: Academia, 2001. 161 s. ISBN 80-200-0854-3.
- PAVLOV, Ivan Petrovič. *Výbor ze spisů*. 1. vyd. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1952. 403 s.
- ŘÍČAN, Pavel. *Psychologie osobnosti: obor v pohybu*. 6., rev. a dopl. vyd., V Grada Publishing 2. Praha: Grada, 2010. 208 s. Psyché. ISBN 978-80-247-3133-9.
- SHEEHY, Noel. *Encyklopedie nejvýznamnějších psychologů*. 1. vyd. Brno: Barrister & Principal, 2005. 238 s. Encyklopedie. ISBN 80-86598-82-9.
- SCHOTT, Heinz et al. *Kronika medicíny*. 1. vyd. Praha: Fortuna Print, 1994. 648 s. ISBN 80-85873-16-8.
- SMÉKAL, Vladimír. *Pozvání do psychologie osobnosti: člověk v zrcadle vědomí a jednání*. 1. vyd. Brno: Barrister & Principal, 2002. 517 s. Studium. ISBN 80-85947-80-3.

- SMÉKAL, Vladimír. *Přehled psychologie osobnosti: Určeno pro posl. fak. filozof. Díl 1.* 1. vyd. Praha: SPN, 1985. 248 s.
- SMÉKAL, Vladimír. *Psychologie osobnosti.* 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1989. 346 s.
- SOUČEK, Rudolf. *Stručné dějiny psychologie.* 1. vyd. Praha: Českágrafická Unie, 1945. 65 s.
- STAVĚL, Josef. *Antická psychologie.* 1. vyd. Praha: SPN, 1972. 138 s. Učebnice pro vysoké školy.
- STAVĚL, Josef. *Dějiny psychologie. I., Psychologie v antice.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1958. 127 s.
- STRELAU, Jan. *Rol' temperamenta v psichičeskom razvitii.* Moskva: Progress, 1982. 230 s.
- SVOBODA, Mojmír, KREJČÍŘOVÁ, Dana a VÁGNEROVÁ, Marie. *Psychodiagnostika dětí a dospívajících.* 2. vyd. Praha: Portál, 2009. 791 s. ISBN 978-80-7367-566-0.
- TARDY, Vladimír. *Dějiny psychologie do vzniku samostatné psychologie.* Praha: SPN, 1966. 120 s.
- TARDY, Vladimír. *Psychologie osobnosti.* Praha: SPN, 1964. 199 s.
- TARDY, Vladimír. *Vyšší nervová činnost: (Přehled pro psychologii).* 1954.
- TĚPLOV, B. M. *Psychologie.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1952. 213 s.
- THEOFRASTOS. *Povahopisy.* 2. vyd. Praha: Ikar, 2000. 93 s. ISBN 80-7202-730-1.
- VÁGNEROVÁ, Marie. *Psychologie osobnosti.* 1. vyd. Praha: Karolinum, 2010. 467 s. ISBN 978-80-246-1832-6.
- VÁGNEROVÁ, Marie. *Základy psychologie.* 1. vyd. Praha: Karolinum, 2007. 356 s. ISBN 978-80-246-0841-9.
- WUNDT, Vilém a CHLUP, Otokar. *Úvod do psychologie.* Zábřeh: J. Malý, 1923. 115 s.

16 Seznam internetových zdrojů

PHIL.MUNI.CZ. *František Čáda*. [online]. [cit. 11.10.2012]. Dostupné z <http://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/cadaf.html>

PHIL.MUNI.CZ. *Josef Durdík*. [online]. [cit. 20.10.2012]. Dostupné z <http://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/durdj.html>

PHIL.MUNI.CZ. *Karel Ferdinand Hyna*. [online]. [cit. 6.10.2012]. Dostupné z <http://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/hyna.html>

SLOVNÍK-CIZÍCH-SLOV.ABZ.CZ. *Pojem avidita*. [online]. [cit. 21.11.2012]. Dostupné z <http://slovník-cizich-slov.abz.cz/web.php/slovo/avidita>

SLOVNÍK-CIZÍCH-SLOV.CZ. *Význam slova dyscrasia*. [online]. [cit. 19.9.2012]. Dostupné z <http://www.slovník-cizich-slov.cz/dyscrasia.html>

VCRESEARCH.BERKELEY.EDU. *Joseph J. Campos*. [online]. [cit. 12.3.2013]. Dostupné z <http://vcresearch.berkeley.edu/joseph-j-campos>

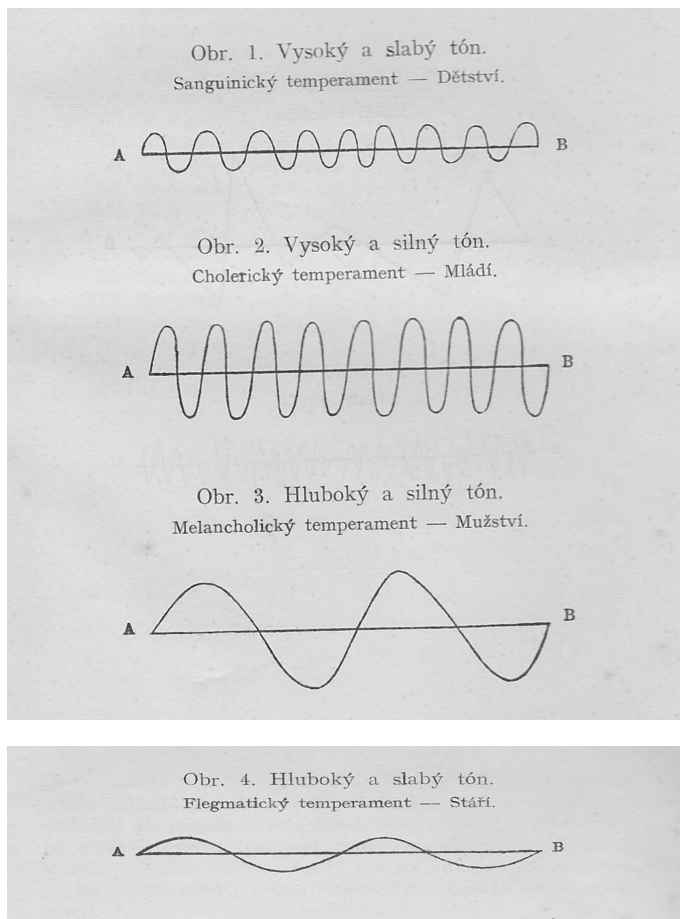
WAISMAN.WISC.EDU. *Vita Harold Hill Goldsmith*. [online]. [cit. 12.3.2013]. Dostupné z http://www.waisman.wisc.edu/twinresearch/researchers/vita_02_12_forweb.pdf

ŽIVOTOPISYONLINE.CZ. *Claudios Galénos (?129-?200): Osobní lékař císaře Marca Aurelia*. [online]. [cit. 15.9.2012]. Dostupné z <http://zivotopisyonline.cz/claudios-galenos-129-200-osobni-lekar-cisare-marca-aurelia/>

17 Přílohy

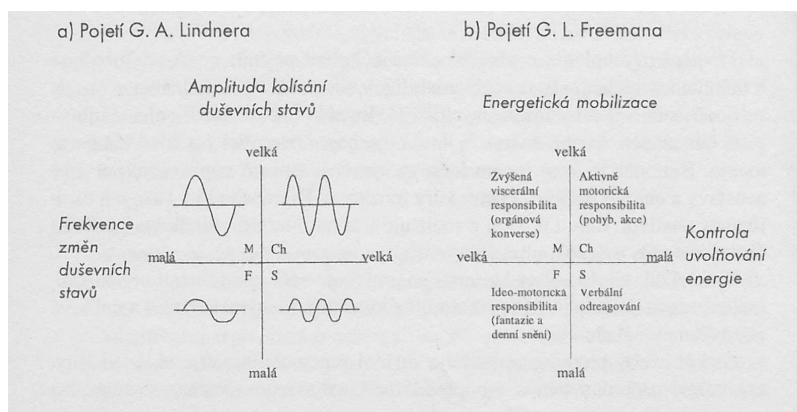
Obrázek č. 1

Grafické znázornění citových pochodů (Lindner, 1931, s. 153, 154)

Obrázek č. 2

Struktura a funkce temperamentu (Smékal, 2002, s. 194)

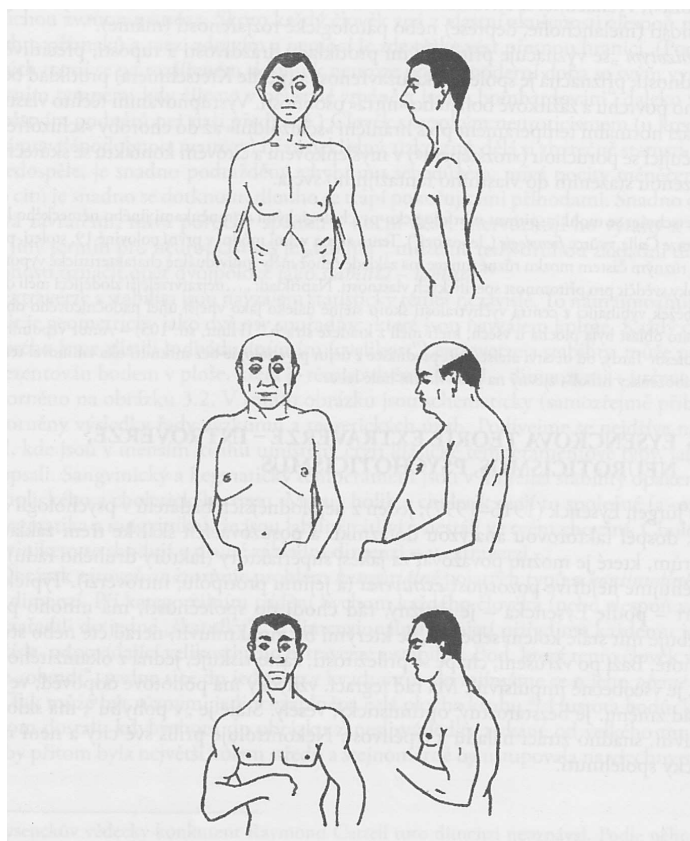

Obrázek č. 3

Kretschmerovy somatotypy:

- leptosomní
- pyknický
- atletický

(Říčan, 2010, s. 67)

Obrázek č. 4

Eysenckovo rozdělení temperamentu (Říčan, 2010, s. 70)

